

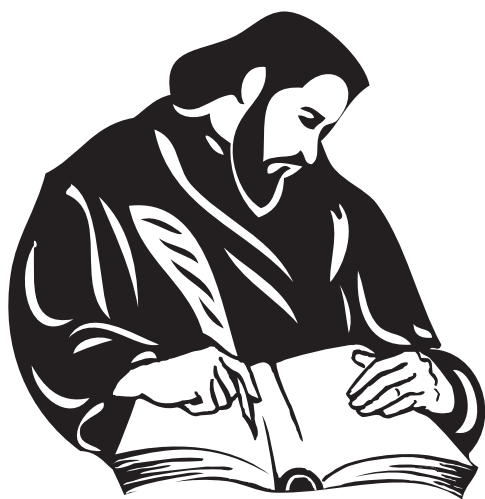
ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година VIII • 2024
книжка 2

УНИВЕРСИТЕТСКО
ИЗДАТЕЛСТВО
„ПАИСИЙ
ХИЛЕНДАРСКИ“

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

2024 / 2

Издава катедра „История и археология“ при Философско-историческия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Главен редактор:

Доц. д-р Георги Митрев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Зам.-главни редактори:

Доц. д-р Димитър В. Димитров, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Секретар:

Кристиян Лъсков, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Членове:

Проф. д.и.н. Людмил Спасов, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Проф. д.ф.н. Мирена Славова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Проф. д.и.н. Димчо Чешмеджиев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Проф. д.и.н. Диляна Ботева-Боянова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Проф. д.и.н. Евгений Шинаков, Брянски държавен университет
на името на акад. И. Г. Петровски, Брянск, Русия

Проф. д.и.н. Ярослав Рубаха, Варминско-Мазурски университет, Олщин, Полша

Проф. д-р Николай Кънев, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Проф. д-р Айше Каяпънар, Университет „Намък Кемал“, Текирдаг, Турция

Проф. д-р Добринка Парушева, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Стоян Попов, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Тодор Радев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Иво Топалилов, Център по тракология „Проф. Александър Фол“
към Института за балканистика с център по тракология – БАН

Доц. д-р Пламен Славов, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Д-р Николай Шаранков, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Д-р Григор Бойков, Виенски университет, Институт за Източноевропейска история, Виена, Австрия

Д-р Николаос Мердзимекис, Ефория за античното наследство на Халкидическия полуостров
и Света Гора към Министерството на културата и спорта на Република Гърция, Солун, Гърция

Д-р Пасхалис Андрудис, Солунски университет „Аристотел“, Солун, Гърция

На корицата: Паметникът на Васил Левски в град Карлово (снимка: Г. Митрев).

Списание „Пловдивски исторически форум“ излиза два пъти в годината.

Електронен формат на списанието:

<https://piforum.uni-plovdiv.bg>

<https://logos.uni-plovdiv.net/en/spisanie-plovdivski-istoriceski-forum->

Електронен адрес: piforum@abv.bg

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

■ СТУДИИ И СТАТИИ / STUDIES AND ARTICLES

АНАКС СЕВАЛК В „ПЕРСИ“ НА ЕСХИЛ: ЕДНО ВЪЗМОЖНО ОТРАЖЕНИЕ НА ТРАКИЙСКИ ВЛАДЕТЕЛ ОТ НАЧАЛОТО НА V В. ПР.ХР.....	5
--	---

Георги Митрев, Йордан Илиев

ANAX SEUALCES IN THE “PERSIANS” OF AESCHYLUS: A POSSIBLE REFLECTION OF A THRACIAN RULER FROM THE BEGINNING OF THE 5 TH CENTURY BC	5
--	---

Georgi Mitrev, Jordan Iliev

PECHENEG POTTERY FROM BULGARIA	19
--------------------------------------	----

Rosen Ivanov, Rumen Ivanov

ПЕЧЕНЕЖКА КЕРАМИКА ОТ БЪЛГАРИЯ.....	33
-------------------------------------	----

Росен Иванов, Румен Иванов

ЖЕНИ И ИКОНОМИКА: РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ ЕДНО ОПИСАНИЕ В ГЕОПОНИКА И СТЕНОПИС ОТ ЗЕМЕНСКИЯ МАНАСТИР.....	34
--	----

Теодора Георгиева

WOMEN AND ECONOMY: REFLECTIONS ON A DESCRIPTION IN ГЕОПОНИКА AND A FRESCO FROM THE ZEMEN MONASTERY	34
---	----

Teodora Georgieva

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПО СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „ВЪЗРАЖДАНЕ“	42
---	----

Денис Иванов

THE APRIL UPRISING ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER “REVIVAL”	42
--	----

Denis Ivanov

■ ГОСТУВА НИ / OUR GUEST

ЧЕТНИЧЕСКАТА ВОЙНА В РЕВОЛЮЦИОННАТА ИДЕОЛОГИЯ НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ	51
--	----

Тодор Радев

THE CHETNIK WAR IN REVOLUTIONARY IDEOLOGY OF VASIL LEVSKI	51
---	----

Todor Radev

■ **ИНТЕРВЮ / INTERVIEW**

ИСТОРИЯТА Е МОЕТО ХОБИ, ПРЕВЪРНАТО В ПРОФЕСИЯ. ПРОФ. Д.И.Н. ЛЮДМИЛ СПАСОВ НА 75 ГОДИНИ.....	65
<i>Геновева Гочева, Мария Илиева</i>	
БИОБИБЛИОГРАФИЯ НА ПРОФ. Д.И.Н. ЛЮДМИЛ ЙОРДАНОВ СПАСОВ.....	67
<i>Йорданка Спасова</i>	
ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ	78
PUBLICATION REQUIREMENTS	80

АНАКС СЕВАЛК В „ПЕРСИ“ НА ЕСХИЛ:
ЕДНО ВЪЗМОЖНО ОТРАЖЕНИЕ НА ТРАКИЙСКИ
ВЛАДЕТЕЛ ОТ НАЧАЛОТО НА V В. ПР.ХР.¹

Георги Митрев, Йордан Илиев

ANAX SEUALCES IN THE “PERSIANS”
OF AESCHYLUS: A POSSIBLE REFLECTION
OF A THRACIAN RULER FROM THE BEGINNING
OF THE 5TH CENTURY BC

Georgi Mitrev, Jordan Iliev

Abstract: *This article examines King Seualces, a character mentioned only once in “The Persians” of Aeschylus. He is of the same rank (anax) as the well-known Persian kings Darius I and Xerxes, indicating that he must have participated in the war as an ally of Xerxes and an active ruler. Although the name Seualces does not appear in other sources, its specificity allows for reasoned observations supporting his Thracian ethno-cultural affiliation. Moreover, such a king could have existed only in the Balkans, specifically in Thrace, since the Near Eastern territories up to India were already under Persian control. The available knowledge of Thraco-Persian relations in the late 6th and early 5th centuries BC even allows for the suggestion of a connection with the Odrysian kingdom. Behind the figure of Seualces, one can recognize a close relative of Teres I or his elder brother. In this context, the death of Seualces at the end of the summer of 480 BC may be used to date the beginning of Teres I's reign.*

Keywords: *Ancient literature, Thrace, Odrysian kingdom, Thracian kings, Persian empire.*

¹ Изследването е във връзка с дейността на Научен център за история и археология на войната при Философско-историческия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“.

Въведение

Най-добре документираната държавна структура в Древна Тракия е Одриското царство. То е и сред най-продължително съществувалите държавни образувания на траките и има особено важно значение за историческото развитие на Югоизточна Европа през Античността. Поради тези причини неговата история е обект на специален интерес в проучванията на съвременните учени².

Датата на създаването на Одриското царство не е уточнена, дори приблизително, понеже конкретна писмена информация не се открива, а наличните археологически данни са все още недостатъчни за изграждането на добре формулирано предположение. Във всеки случай, за негов първостроител понастоящем се приема Терес I, чието управление се датира различно, но винаги във времето от последните десетилетия на VI в. пр.Хр. до средата на V в. пр. Хр.³ Според Тукидид „... този Терес, бащата на Ситалк, пръв създал обширното царство на одрисите, което заело по-голяма част от останалата Тракия“⁴ и бил „... първият цар, който се сдобил с голяма мощ

² За възникването на този интерес вж. Митрев, Илиев 2024: 140 – 156. Броят на публикуваните изследвания през XX в. е съществен: Тодоров 1933: 3 – 80; Кацаров 1933: 737 – 754; Кацаров 1954: 155 – 172; Данов 1969: 294 – 400; Фол 1972: 115 – 154; Данов, Фол 1979: 184 – 200 и други. Сред проучванията от последните години могат да се посочат Тачева 2006; Zahrt 2015; Порожанов 2021.

³ Вж. например Данов, Фол 1979: 188, където едновременно се споменават две възможни датировки. В първия случай „началото на царуването му е между 480 и 460 г. пр.н.е., а краят – към 440 г.“, докато във втория случай се допуска възможността да се постави „в края на VI и през цялата първа половина на V в.“ Тачева 2006: 23 – 24 също датира по-общо, като акцентира на „92-годишния житейски път на Терес във времето след средата на VI в. до 70-те години на V в.“

⁴ Th., 2.29.2. Цитира се по Велков и др. 1981: 279. Превод на Ал. Фол.

сред одрисите“⁵. Тези формулировки обаче внушават, че преди него одрисите имали и други владетели, които остават непознати за учените, предположение, което многократно е изказвано в модерната историография⁶. Преоткритите наскоро проучвания на творилите в края на XVI в. Рейнекий и Хенингс (Митрев, Илиев 2024: 140 – 156) повдигат някои въпроси по тази проблематика, доколкото двамата изследователи, пък и някои след тях⁷, посочват за пръв цар на одрисите един по-ранен Ситалк I (Себалк, Сеталк) – хипотеза, различна от възприетото още от XVIII в. и популярно и до наши дни първенство на Терес.

Свидетелството за Севалк

В съчиненията на Рейнекий и Хенингс се съдържат ясни препратки към трагедията „Перси“ на Есхил по отношение на Ситалк I (при Рейнекий) или Себалк/Сеталк I (при Хенингс), но в първия случай без конкретно посочване на мястото в античния текст, а във втория с отразяване на страница от старо издание (Reinccius 1595: 122; Henninges

⁵ Th., 2.29.3. Цитира се по Велков и др. 1981: 280. Превод на Ал. Фол.

⁶ Вж. например Тачева 2006: 23, която отбелязва една много стара бележка на Ф. Кари по този въпрос.

⁷ Севалк (Sebalces/Sibalces) присъства и в един от първите исторически романи на Новото време, на Даниел Каспер фон Лоенщайн от 1690 г., посветен на старогерманския герой Арминий (Херман). Сред най-различни антични сведения на едно място авторът обрисова Тракия във времето на враждата между атиняни и спартанци и казва, че по това време царството на одрисите се разраснало много. Тук се споменава на два пъти и Себалк/Сибалк, който пръв донесъл на този народ голяма слава, но загинал в кампанията на Ксеркс срещу гърците. Като наследник на Севалк и негов син е представен „борбеният Терей“, т.е. Терес, а след него – неговият „най-голям син Ситалк“ и други личности, чиито имена са достигнали и до нас. Текстът обаче няма особена научна стойност, тъй като не се позовава на използвани извори. Вж. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10129514?page=62,63&q=Sibalces> (достъпен на 17.05.2024 г.).

1598: 1257). В действителност става въпрос за еднократно споменаване в А. *Pers.* 969, но за да се схване контекстът на изложението, е необходимо да се проследи по-голям откъс, свързан с военните действия на Ксеркс срещу Атина през 480 г. пр.Хр. и битката при остров Саламин (А. *Pers.* 967 – 977)⁸:

ХО. οἰοιοῖ, ποῦ δὴ ποῦ σοι Φαρνοῦχος,
Ἀριόμαρδός τ' ἀγαθός,
ποῦ δὲ Σευάλκης ἄναξ,
ἢ Λίλαιος εὐπάτωρ,
Μέμφις, Θάρυβις καὶ Μασίστρας
Ἀρτεμβάρης τ' ἡδ' Ὑσταίχμας;
τάδε σ' ἐπανερόμαι.

стр. γ

ΞΕ. ἰὼ ἰώ μοι·
τὰς ὠγυγίους κατιδόντες
στυγνὰς Ἀθάνας πάντες ἐνὶ πτύλῳ,
ἔξ, ἔξ, τλάμονες ἀσπαίρουσι χέρσῳ.

На български език са известни следните преводи:

1-ви превод на Николай Вранчев (1916)

Хор: Небе! Ами що стана Фарнук, и храбрия Ариомард? Де е княз Севалцес, и благородния Лилей?... Мемфис, Тарабис, Мазистрес, Артембарес и Хистаихмас? Де са те? Отговаряй.

*Ксеркс: Злочестник! Уви! Всички те бяха смъртно ранени в една и съща битка, и още заплашваха с очи проклетите стени на древната Атина. О, небе! Ах, богове! Нещастните! Още се гърчеха на земята.*⁹

⁸ Старогръцкият текст е по Garvie 2009a: 37 – 38.

⁹ За превода на Николай Вранчев, 1916 г. вж. <https://theseus.proclassics.org/book/export/html/162> (достъпен на 17.05.2024 г.), а също проект „Арион. Античната драма в България“, <https://arionbg.info/library.php?m=list§ion=3> (достъпен на 17.06.2024 г.), където се казва: „Този превод на „Перси“ се споменава в статията на О. Радев „Есхил“ в Преводна рецепция на европейските литератури в България, т. 3. С., 2002, с. 98 – 99. В нея се посочва, че на титулната страница

2-ри превод на Александър Ничев (1967)

ХОΡ

*Уви, къде ти е Фарнѹх, къде е
храбрецът Ариомард, къде са
цар Севак и още онзи,
благородният Лилей,
Мемфис, още Тарѹб,
Масѹстр, още Артембар,
Хистѹхмас? ... Де са, отговаряй!*

Трета строфа

КСЕРКС

*Горко, горко ми, о!
Те само зърнаха древната,
омразната Атина,
после — само един замах,
уви, уви, и всички те
мигом се загърчиха на земята!*¹⁰

е указано, че преводът е направен от „френски с оглед към старогръцкия текст“. За качествата на превода той казва следното: „Преводът е в проза и явно е правен набързо, затова изобилства от грешки, несъобразности, дори безсмислици... Много от грешките се дължат на незнание на френския език... Но има и такива, в които личи общо непознаване на сюжета и на историята.“ Радев привежда няколко примера за неточности и грешки в превода. За него той казва още: „Езикът на превода, меко казано, е необработен, силно диалектно обогатен, на места неразбираем, на места силно принизен (напр. „гемиджийски въжа“ в стих 70), ту сух, ту многословен, хоровите реплики, които са основният скелет на трагедията, дори не са повествователни, в комоса, въпреки междуметията няма нищо раздиращо, стихомитиите са повече от скучни, а понякога звучат и доста глупаво. Самото оформление на книжката е неугледно... Бележките под черта се свеждат до три, без да дават каквато и да било информация. С една дума преводът на Есхилевите „Перси“ от Н. Вранчев е напълно неудачен“.

¹⁰ Есхил. Трагедии. Превод от старогръцки Александър Ничев. София: Народна култура, 1967, 154. Преводачът пояснява на с. 428, че преводът му е по изданието Eschyle, texte établi par Paul Mazon, Paris, 1920. В изданието на Мазон името е предадено като Σευάλκης, без да има такъв вариант в ръкописите съгласно Dawe 1964: 340.

Интересният за настоящата работа персонаж се възприема от издателите на старогръцкия текст най-често като Σευάλκης ἄναξ, но в ръкописите са документирани от същите още няколко варианта на името му: Σευάλλης, Σεβάλλης, Σουφάλκης, Σεάγκης, Σευάγκης, Σεμάκτης (Dawe 1964: 340; Garvie 2009a: 37). В действителност този списък дори може да се разшири. В многобройните преписи на трагедията „Перси“ откриваме и други варианти на името: Σεμάλκης¹¹, Σεμάκτης¹², Σεμάγκης¹³, Σεβάλκης¹⁴ (**обр. 1**). В някои старопечатни издания също се чете Σεβάλκης или Sebalces (Aeschylus 1555: 120; 1557: 171). Всички тези варианти се дължат на погрешно разчитане от преписвачите на буквата υ като β или μ, κ като λ, и λ като γ поради сходното им изписване в минускулното писмо. Специфичното изписване в някои ръкописи на дифтонга ευ в началото на името също е повлияло за появата на погрешни варианти. От първостепенно значение в случая е Codex Laurentianus 32.9 от колекцията на Лоренцо де Медичи във Флоренция (Cod. Laur. 32.9), който е с най-ранна датировка (X в.) и с името Σευάλκης (**обр. 2**). Същата форма е засвидетелствана и в най-много ръкописи – поне осем на брой. Присъства и в по-ранните сред

останалите преписи от XIII – XIV в., измежду които един от парижките (Cod. Par. gr. 2787) е особено интересен с това, че първоначално името е било изписано правилно, а по-късно са добавени два алтернативни варианта, които обаче са неправилни¹⁵ (**обр. 3**). Още през XIV в. и особено през XV в. неточните преписи се умножават съществено. Така представената ситуация показва, че правилната форма на името на литературния герой на Есхил е Σευάλκης (Сеуалкес, Севалк). Същата, както вече беше посочено, предпочитат – след анализ на запазените преписи – и съвременните издатели на трагедията. Несъмнено, поради липсата в оригиналния текст на директна асоциация с траките, името не е коментирано от съвременните изследователи на тракийската древност и не е включено в тракийските езици „остатъци“ на Димитър Дечев (Detschew 1957; Митрев, Илиев 2024: 145).

Важно е също да се отбележи, че в цялото произведение на Есхил присъстват около 50 имена и почти всички – не само чуждите (персийски и други), но дори гръцките – представляват предизвикателство за издателите поради състоянието на изписването им в ръкописната традиция и отсъствието при много от тях на преки паралели в други източници¹⁶. Същото се отнася и за името Σευάλκης и неговите варианти. Липсват точни паралели в други антични текстове. Това насочва към възможността Есхил просто сам да е измислил някои от имената в своите произведения, включително и това било за да спази метриката (Schmitt 1978: 69), или за да постигне персийско и екзотично звучене (Garvie 2009b: 14).

¹¹ Вж. Cod. Laur. 28.25, f. 123r, XIII – XIV в., <https://portail.bibliissima.fr/fr/ark:/43093/mdatae3053acfb1810f66e967fae96da1b9814c2c73f4> (достъпен на 30.11.2024 г.); Cod. Laur. 31.1, f. 147r, XV в. <https://portail.bibliissima.fr/fr/ark:/43093/mdata68849666852ea7fc ef242534dc269e100f59ab87> (достъпен на 30.11.2024 г.); Cod. Par. suppl. gr. 110, 76v, 1340 – 1360 г., <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b110040991/f80.item.zoom> (достъпен на 6.12.2024 г.).

¹² Вж. Cod. Bormer. 3, f. 34r, края на XV в., <https://www.e-codices.unifr.ch/en/fmb/cb-0003/34r/0/> (достъпен на 30.11.2024 г.).

¹³ Вж. Cod. Laur. 31.38, f. 47v, XV в., <https://portail.bibliissima.fr/fr/ark:/43093/mdata4eb6ba5343802298b1 e21a99bb6d0a f965c1e7ee> (достъпен на 30.11.2024 г.).

¹⁴ Вж. Cod. Par. Gr. 2786, f. 81v, 1350 – 1450 г., <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10722241r/f88.item.zoom> (достъпен на 30.11.2024 г.).

¹⁵ Вж. Cod. Par. gr. 2787, 100v, XIV в., със споменаване на Σευάλκης, Σευάλλης, Σεάγλης: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10722842g/f110.item.zoom> (достъпен на 7.12.2024 г.).

¹⁶ Garvie 2009b: 14, с акцент върху Севалк.

Севалк и неговият възможен одриски произход

Рейнекий и Хенингс възприемат Севалк като Ситалк I, Себалк или Сеталк I, позовавайки се на цитирания по-горе текст на Есхил (**обр. 4**). И двамата не са посочили никакви основания за възприетата идентификация, нито са указали друг автор на идеята.

Доколкото може да се предположи, при липсата на каквито и да е изрично формулирани аргументи, евентуално основание за допускане на тракийски, и по-конкретно одриски, произход на името Севалк е неговото близко звучене до Ситалк, особено при варианта Сеталк. По всичко изглежда, че двамата автори, както впрочем и Зигеберт Хаверкамп, са ползвали изданието на Henricus Stephanus (Анри Етиен) от 1557 г., в което е възприето четене Σεβάλκης (Себалкес)¹⁷, както е предадено и в латинския превод на трагедията – Sebalces (Себалцес)¹⁸. Този вариант на името не е посочен като наличен в ръкописите от Доу и Гарви, които са едни от основните съвременни изследователи на „Перси“ (Dawe 1964: 340; Garvie 2009a: 37), но прегледът на достъпните дигитализирани преписи показва, че все пак се открива в два от парижките ръкописи¹⁹.

Анализ и коментар на изказаните становища в западноевропейската историография относно името Σεβάλκης е направен от ирановеда Рюдигер Шмит, който го причислява

към неясните имена в творчеството на Есхил (Schmitt 1978: 69 – 70). Основният интерес към името се свързва с изследвания от XIX и XX в. Откриват се опити за корекции на формата му, за да се спази метриката и да се придаде „по-ирански“ вид (Σεβάκης); или асоциации с гръцки имена, което е допустимо за втората съставка на името, но не и за първата, тъй като липсват паралели в гръцката антропонимия; споменава се и възможността за народно етимологично изкривяване на иранско име на гръцки; обръща се внимание и на предположена връзка с тракийското царско име Ситалк. В действителност всички тези мнения или предположения са без съществена обосновка и са оценени от Шмит като неприемливи. Дори и последното предположение е отхвърлено, тъй като той подчертава, че името Севалк завършва сигурно на -άλκης, докато за тракийското име Ситалк отбелязва, че е по-скоро двусъставно Σι-ταλκης с втора съставка -ταλκης²⁰.

Тази историографска ситуация относно името Севалк ни насочва по-сигурно към гръцките имена, завършващи на -άλκης²¹, като Ἀντάλκης (Анталк)²², Εὐάλκης (Евалк)²³,

¹⁷ Aeschylus 1557: 171. Вж. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11216944?q=%E1%BC%84%CE%BD%CE%B1%CE%BE&page=182,183> (достъпен на 17.05.2024 г.).

¹⁸ Aeschylus 1555: 120. Вж. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10993510?q=Sebalces&page=120,121> (достъпен на 17.05.2024 г.).

¹⁹ Вж. Cod. Par. gr. 2786, f. 81v, 1350 – 1450 г.: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10722241r/f88.item.zoom> (достъпен на 30.11.2024 г.); Cod. Par. gr. 2788, f. 102v, XV в.: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10722520m/f114.item.zoom> (достъпен на 6.12.2024 г.).

²⁰ Вzeti са предвид мнения на български езиковеди (Schmitt 1978: 69), с позовавания на Димитър Дечев (Detschew 1957: 440, 452, 488) и Владимир Георгиев (Георгиев 1977: 96). Впрочем такава позиция заема и Кирил Влахов (Влахов 1976: 73). Дискусията е породена от едно сведение на Павзаний за статуя на Аполон в Делфи, почитан под името Ситалкас (Σιτάλκας), която била издигната от Амфикимонията (Paus. 10.15.2; Detschew 1957: 452). Паралел предоставя сапейското царско име Ροιμ-η-τάλκης, Ροιμ-η-ζηνης (IGBulg III,1: № 1293) и едноосновното Ροιμ-ος (Detschew 1957: 400 – 402).

²¹ Втората съставка -άλκης в тези двусъставни гръцки имена е производна от ἀλκή, ἥ – *здравина, сила, мощ*.

²² CIRB, № 1137 – от първата половина на III в. пр. Хр. = LGPN, IV: 27 (Кимерийски Босфор). LGPN, IIIA: 43 (Аполония Илирийска).

²³ LGPN, I: 170 (Крит, Родос); FGrH 418 = LGPN, II: 162 (Атина); LGPN, IIIA: 158 (Ахaya, Арголида, Аркадия,

Μενάλκης (Меналк)²⁴, Πολυάλκης (Полуалк)²⁵ и др. Прави впечатление, че те са популярни на различни места в Източното Средиземноморие и по Черноморието. Въпреки тези наблюдения, Севалк (Σευάλκης) не може да се определи като гръцко име. Първата съставка (Σευ-) не е характерна за гръцката антропонимия. Доколкото показва справка в платформата PHI Greek Inscriptions²⁶, не само по нашите земи, но и въобще, в предримската епоха не се откриват други имена, които да започват със Σευ-. Единствената фонетична близост, въпреки различната основа, се регистрира с особено популярното тракийско царско име Севт (Σεύθης)²⁷.

Представените бележки насочват към хипотезата Есхил да е наподобил тракийско име, като е съчетал две одриски царски имена, комбинирайки началото на името на Севт (Σεύθης) с края на името на Ситалк (Σιτάλκης), тъй като -άλκης е била популярна втора съставка в гръцката антропонимия и е била позната на неговата гръцка публика.

Съществен въпрос, който възниква пред една такава хипотеза за композитния характер на името Севалк, е фактът, че Есхил (ок.

525/524 – ок. 456 г. пр. Хр.) е живял и творил преди царуванията на Ситалк (ок. 444 – 424 г. пр. Хр.) и Севт I (424 – ок. 405 г. пр. Хр.)²⁸, които са първите тракийски царе с тези имена, влезли в полезрението на гръцките автори. Това поставя под въпрос дали двете имена биха могли да са известни на автора, който представя трагедията „Перси“ през 472 г. пр.Хр. в Атина. Доколкото се приема, че одрисите са имали царе и преди Терес, напълно възможно е измежду тях да е имало носители и на тези имена.

Изложеното дотук показва, че се намират основания за частичното свързване на името Севалк (Σευάλκης) и с тракийската, и с гръцката антропонимия. Би могло да се говори дори за едно литературно или народно етимологично изкривяване на гръцки на тракийско царско име. Не се откриват обаче никакви основания за прякото му уподобяване със Ситалк (Σιτάλκης) – това са две различни имена. Идентифицирането на Севалк със Ситалк I е било преустановено от Зигеберт Хаверкамп през 1737 г. (Haverkamp 1737: 298). В публикациите на всички следващи автори и до днес този мним или реален основоположник на одриската династия (съгласно Рейнекий и Хенингс) не присъства, и за пръв владетел на одрисите неизменно е считан Терес.

Информация от контекста

Цитираният пасаж на Есхил (А., *Pers.*, 967 – 977) изброява участници в похода на Ксеркс, без достатъчно допълнителни подробности като етническа принадлежност или произход. Забелязва се обаче различният произход на имената на изброените придружители на персийския цар: някои се определят като персийски, други – като египетски, гръцки, малоазийски, или се считат за неясни²⁹, а

Лакония, Левкада); LGPN, ΠΙΒ: 147 (Фокида); LGPN, IV: 128 (Македония); LGPN, VA: 173 (Йония).

²⁴ IGulg I: 414 – Μενάλκης Διοσκορίδεω, от Аполония (Созопол), датиран към края на V – началото на IV в. пр. Хр.; справка в PHI Greek Inscriptions показва, че името Меналк се среща най-често в надписи от Централна Гърция и Атика. Вж. и LGPN, I: 304 (Евбея, Тасос); LGPN, II: 303 – 304 (Атина); LGPN, ΠΙΑ: 294 (Аркадия, Коринтия, Сицилия); LGPN, ΠΙΒ: 276 (Беотия, Локрида, Мегара, Фокида); LGPN, IV: 228 (Малка Скития, Тракия); LGPN, VA: 291 (Понт).

²⁵ Според PHI Greek Inscriptions името е засвидетелствано в два надписа от Атика и в един от Мала Азия. Вж. също LGPN, II: 371 (Атина); LGPN, ΠΙΑ: 367 (Акарнания и Лакония); LGPN, ΠΙΒ: 351 (Тесалия).

²⁶ Вж. <https://inscriptions.packhum.org> (достъпен на 17.08.2024 г.). Същото се установява и при анализ на данните в LGPN.

²⁷ Вж. посочените източници у Detschew 1957: 434 – 437.

²⁸ За хронологията на царуванията на тези двама владетели вж. Тачева 2006: 63 – 86.

²⁹ Schmitt 1978.

името Севалк е твърде близко до тракийската антропонимия. Това навежда на мисълта, че античният автор вероятно се е опитал да пресъздаде разнообразния състав на персийската войска, с който би трябвало да са били запознати неговите зрители, доколкото трагедията „Перси“ е била представена по-малко от десетилетие след похода на Ксеркс³⁰.

Трудно е да се каже колко от включените в този пасаж литературни герои са измислени от Есхил военачалници, но за някои от тях има сигурни данни, че са реални участници в Гръко-персийските войни. Споменават се от Херодот³¹, на когото също са били известни, но в някои случаи с разминавания в конкретните факти. Например *Φαρνοῦχος*, *Ἀριόμαρδος* и *Μασίστρας* са реални персийски пълководци от близкото обкръжение на Ксеркс. Последните двама дори са негови братя – синове на Дарий I от Пармюс и Атоса. Фарнухос (Фарнухес при Херодот) бил определен за един от командирите на конницата, но не взел участие в похода срещу гърците, защото заболял и останал в Сарди³², т.е. тук има противоречие, той не е участвал в кампанията срещу Атина. За Ариомардос е известно единствено, че командвал контингентите на моските и тибарените³³. Масистрас (Масистес при Херодот) бил сред главнокомандващите персийските сухопътни войски, като стоял начело на колоната, която се придвижвала покрай морето заедно с флотата³⁴. Едно от споменатите имена – това на Артембарес (*Ἀρτεμβάρης*) – е мидийско. То също е известно на Херодот³⁵, но във връзка

със съвсем друга личност от детството на Кир II, т.е. от доста по-ранна епоха. За останалите лица не се намират паралели в „История“-та, но това не подкрепя автоматично нито действителния, нито недействителния им характер.

На този фон Есхил отрежда на Севалк съществена позиция сред братята на Ксеркс и някои предводители на отделните народи. Дори нещо повече – въпреки че е еднократно споменат, той не е отразен просто като военачалник, а като „анакс“, т.е. като цар³⁶. Измежду десетките персонажи в драмата на Есхил само трима са представени по този начин – Дарий I, Ксеркс и Севалк. Това показва, че Севалк присъства във военната кампания на Ксеркс не като негов подчинен, а като съюзник и действащ владетел. Такъв цар към времето на похода би могло да има само в балканските територии, и конкретно в Тракия, защото близоизточните земи до Индия отдавна били преминали под властта на персите. Изглежда доста странно Есхил да е измислил личност от такъв висок ранг. Това би отслабило реализма на трагедията и би повлияло негативно върху въздействието на произведението над зрителите му. Друг е въпросът защо споменът за такъв анакс не е оцелял във времето³⁷. Рангът на Севалк е

³⁶ За употребата на титлата в творчеството на Есхил вж. Linwood 1843: 33. За нейното значение вж. Kōiv 2016: 12 и сл. с лит.

³⁷ За съжаление, никаква информация за Севалк не се открива у по-късните атински автори, макар че някои от тях били доста добре запознати с Тракия и нейните владетели. Едно възможно обяснение може да се намери в чисто дипломатически съображения: Севалк е бил съюзник на Ксеркс, докато Ситалк имал важно значение за атиняните в началото на Пелопонеската война (431 – 404 г. пр. Хр.). Дали по политически причини по-късните автори умишлено не са споменали нищо за този цар в своите произведения? Трябва да се отбележи още, че в тракийските земи се търси персийската сатрапия Скудра, известна от персийски царски надписи, но обхватът ѝ е дискуссионен, вж. Vasilev 2015: 36 – 39 с преглед на литературата по тази тема; вж. също и с. 120 – 121, 228 в същата книга.

³⁰ Съществува и дискусия дали самият Есхил е участвал в битката при Саламин, вж. Vasilev 2015: 5.

³¹ Вж. превода на български език на П. А. Димитров с увод на Б. Богданов (Димитров 2010).

³² Hdt. 7.88.

³³ Hdt. 7.78. Известен е и друг един Ариомардос, брат на Артюфиос, който предвождал каспите (Hdt. 7.67).

³⁴ Hdt. 7.82, 7.121.

³⁵ Hdt. 1.114 – 116.

в съзвучие повече с идеята за действителен владетел, придобил популярност в кампанията на Ксеркс, а може би и преди това.

Идентифицирането на Севалк като тракийски владетел се вписва добре в контекста на синтезираната от съвременните учени информация за трако-персийските взаимоотношения в края на VI и началото на V в. пр.Хр. Внимателният анализ на наличните оскъдни писмени и археологически данни е предоставил основания за предположението за династичен брак между представител на одриския царски двор и знатна персийка³⁸, който трябва да се е случил още в края на VI в. пр.Хр. Доказателствата в подкрепа на тази хипотеза се изразяват в: липсата на съпротива от страна на траките на юг от Стара планина при похода на Дарий I през 513 г. пр.Хр., която изглежда организирана или разпоредена от одрисите; някои археологически находки от с. Даскал Атанасово и с. Дуванлии, сред които златни персийски фиали, съдове и бижута; индоиранският суфикс -докос/-токос в имената на синовете и внуците на Терес³⁹.

Има и писмени извори, в които директно се съобщава за тракийско участие в похода на Ксеркс. Херодот разказва анекдот за тракийски цар на бисалтите и на крестонската земя, който не се съгласил да се подчини на Ксеркс и избягал в планината Родоп; същият забранил на шестимата си синове да тръгнат на поход с персийския цар, но те не го послушали и, когато се завърнали невредими от похода, били жестоко наказани⁴⁰.

Хипотетичното възприемане на Севалк като реална личност поставя проблема за роднинската му връзка с Терес, която е застъпена в първите изследвания. Родословните стемни на Рейнекий и Хенингс, последвани и от един исторически роман, ги представят

като баща и син, но това е неприемливо. В действителност Севалк изглежда по-скоро достоен съвременник, а не предшественик и родител на Терес. Известно е, че последният е живял 92 години и към 480 г. пр.Хр. е бил около 60-годишен, което изключва почти напълно възможността Севалк да е негов баща и да е взел участие в кампанията на Ксеркс на 80 – 90-годишна възраст. Това наблюдение показва, че е по-вероятно зад образа на Севалк да се крие близък родственик на Терес, например негов по-голям царстващ брат, като и двамата са били от поколението на Дарий I. При тази ситуация смъртта на Севалк може да се използва за точно датиране на началото на успешното управление на Терес към края на лятото на 480 г. пр.Хр. Но дори и една такава приблизително 60-годишна възраст е сериозна за военни действия. Теоретично е възможно Севалк да е спадал и към по-младото поколение – това на Ксеркс, особено като се има предвид възрастта на останалите сигурни военачалници от изследвания пасаж. При тази ситуация през 480 г. пр.Хр. Севалк може да е бил на 30 – 40-годишна възраст, но няма как да е бил цар, а царски син или племенник – подобно на синовете на анонимния бисалтски цар, които взели участие в същия поход. Тази възможност обаче изглежда трябва да се отхвърли, защото Севалк е представен от Есхил изрично като анакс (цар), а не като евпатор (благородник), подобно на споменатия на същото място Лилей.

Заклучение

Направеният анализ на наличните данни показва, че литературният герой на Есхил – „Севалкес анакс“ – носи име, което го представя по-вероятно като тракийски владетел, отколкото като какъвто и да било друг. Споменаването му при изброяването на участници в похода на Ксеркс изглежда е имало за цел да подчертае разнообразния етнически състав на персийската войска, в която е имало

³⁸ Тачева 2006: 24.

³⁹ Тачева 2006: 24 – 25.

⁴⁰ Hdt., 8.116.1 – 2.

и траки. Има достатъчно основания да се формулира хипотезата, че „Севалкес анакс“ като литературен образ е отражение на действителна личност. Зад него прозира прототипа на ранен владетел на Одриското царство – достоен съюзник на Ксеркс (споменат, подобно на него, като анакс, а не като негов подчинен), а може би и негов родственик. Едва ли хипотетичното преоткриване на този владетел ще открихне вратата към най-ранната, неописана политическа история на одрисите, но все пак възможността за реалното съществуване на Севалк е в синхрон със съвременния прочит на сведенията на Тукидид, че преди първия голям цар Терес те имали и други царе. Допустимото възприемане на Севалк като реална личност кореспондира с идеята, че е по-вероятно зад неговия литературен образ да се крие не баща, а близък родственик на Терес или негов по-голям царстващ брат, като и двамата са били от поколението на Дарий I.

Благодарности (Acknowledgments)

Авторите изказват сърдечни благодарности на проф. д.ф.н. Мирена Славова за особено полезните съвети и препоръки, направени при окончателното оформяне на публикацията.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Велков и др. 1981:** В. Велков, Зл. Гочева, В. Тъпкова-Займова (съст.). *Извори за историята на Тракия и траките*. Том 1. София: Издателство на БАН, 1981. [V. Velkov, Zl. Gocheva, V. Tapkova-Zaimova (sast.). *Izvori za istoriyata na Trakia i trakite*. Tom 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1981.]
- Влахов 1976:** К. Влахов. *Тракийски лични имена*. Фонетико-морфологични проучвания. София: Издателство на БАН, 1976. [K. Vlahov. *Trakiyski lichni imena*. Fonetiko-morfologichni prouchvania. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1976.]
- Георгиев 1977:** Вл. Георгиев. *Траките и техният език*. София: Издателство на БАН, 1977. [Vl. Georgiev. *Trakite i tehnia ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1977.]
- Данов 1969:** Хр. Данов. *Древна Тракия*. София: Наука и изкуство, 1969. [Hr. Danov. *Drevna Trakia*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1969.]
- Данов, Фол 1979:** Хр. Данов, Ал. Фол. *Основаване и организация на Одриското царство*. Външна и вътрешна политика на Одриското царство (до средата на IV в. пр.н.е.). – В: *История на България*. Т. 1. София: Издателство на БАН, 1979, 184 – 200. [Hr. Danov, Al. Fol. *Osnovavane i organizatsia na Odriskoto tsarstvo*. Vanshna i vatreshna politika na Odriskoto tsarstvo (do sredata na IV v. pr.n.e.). – V: *Istoria na Bulgaria*. T. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1979, 184 – 200.]
- Димитров 2010:** П. А. Димитров (прев.). *Херодот. История*. София: Нов български университет, 2010. [P. A. Dimitrov (prev.). *Herodot. Istoria*. Sofia: Nov balgarski universitet, 2010.]
- Кацаров 1933:** Г. Кацаров. *Произход и пръв разцвет на Одриското царство в древна Тракия*. – *Училищен преглед*, 32, 1933, 737 – 754. [G. Katsarov. *Proizhod i prav raztsvet na Odriskoto tsarstvo v drevna Trakia*. – *Uchilishten pregleđ*, 32, 1933, 737 – 754.]
- Кацаров 1954:** Г. Кацаров. *Принос към историята на древна Тракия*. – *Известия на Института за българска история*, 5, 1954, 155 – 172. [G. Katsarov. *Prinos kam istoriyata na drevna Trakia*. – *Izvestia na Instituta za balgarska istoria*, 5, 1954, 155 – 172.]
- Митрев, Илиев 2024:** Г. Митрев, Й. Илиев. *Рейнекий и неговата история на Древна Тракия от 1595 г.* – *История: Научно списание*, 32, 2, 2024, 140 – 156, DOI: 10.53656/his2024-2-3-tra. [G. Mitrev, J. Iliiev. *Reineccius and his history of Ancient Thrace from 1595 AD* – *Istoriya-History: Bulgarian Journal of Historical Education*, 32, 2, 2024, 140 – 156, DOI: 10.53656/his2024-2-3-tra.]
- Порожанов 2021:** К. Порожанов. *Одриското царство*. *Полисите по неговите крайбрежия и Атина от края на VI век до 341 г. пр. Хр.* София: Рал-Колобър, 2021. [K. Porozhanov. *Odriskoto tsarstvo*. *Polisite po negovite kraybrezhia i Atina ot kraya na VI vek do 341 g. pr. Hr.* Sofia: Ral-Kolobar, 2021.]
- Тачева 2006:** М. Тачева. *Царете на Древна Тракия*. Книга I. София: Агато, 2006. [M. Tacheva. *Tsarete na Drevna Trakia*. Kniga I. Sofia: Agato, 2006.]
- Тодоров 1933:** Я. Тодоров. *Тракийските царе*. – *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, 29, 7, 1933, 3 – 80. [Y. Todorov. *Trakiyskite tsare*. – *Godishnik na Sofiyskia universitet, Istoriko-filologicheski fakultet*, 29, 7, 1933, 3 – 80.]
- Фол 1972:** Ал. Фол. *Политическа история на траките*. София: Наука и изкуство, 1972. [Al. Fol. *Politicheska istoria na trakite*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1972.]
- Aeschylus 1555:** *Aeschyli poetae vetvssimi tragoediae sex, quot quidem extant, summa*

fide ac diligentia è Greco in Latinum sermonem, pro utriusque linguae tyronibus, ad uerbum conuersae, per Ioannem Sanravivm Montepessulanensem. Basileae: Ioannem Oporinum, [1555].

Aeschylus 1557: *Aeschyli tragoediae VII. Quae cum omnes multo quam antea castigatiores eduntur, tum vero una, quae mutila & decurtata prius erat, integra nunc profertur. Scholia in easdem, plurimis in locis locupletata, & in pene infinitis emendata. Petri Victorii cura et diligentia.* [Geneva]: Ex officina Henrici Stephani, 1557.

Dawe 1964: R. Dawe. *The Collation and Investigation of Manuscripts of Aeschylus.* Cambridge: Cambridge University Press, 1964.

Detschew 1957: D. Detschew. *Die thrakischen Sprachreste.* Wien: Rudolf M. Rohrer, 1957.

Garvie 2009a: Al. Garvie. *Aeschylus. Persae, with Introduction and Commentary.* Oxford: Oxford University Press, 2009.

Garvie 2009b: Al. Garvie. Textual Problems in Aeschylus' Persae. – In: *Verae Lectiones. Estudios de crítica textual y edición de textos griegos.* Huelva, Cáceres: Universidad de Huelva; Universidad de Extremadura, 2009, 5 – 17.

Haverkamp 1737: S. Haverkamp. *Algemeene Histori der Zaaken in Asie, Afrika, en Europe ... zederd het ophouden der Fabel-Eeuwe tot op de Heerschappy van Karel den Grooten voorgevallen ... met duizenden historipenningen verrykt en opgehelderd.* Tweede Deel. Gravenhaage: P. de Hondt, 1737.

Henniges 1598: H. Henniges. *Theatrum genealogicum ostentans omnes omnium aetatum familias.* Vol. 2. Magdeburgi: Kirchner, 1598.

Kōiv 2016: M. Kōiv. Basileus, tyrannos and polis. The Dynamics of Monarchy in Early Greece. – *Klio*, 98, 1, 2016, 1 – 89.

Linwood 1843: W. Linwood. *A Lexicon to Aeschylus.* London: Taylor and Walton, 1843.

Reineccius 1595: R. Reineccius. *Historia Iulia, Siue Syntagmatis Heroici.* Pars Secunda. Helmaestadii: Kirchnerus, 1595.

Schmitt 1978: R. Schmitt. *Die Iranier-Namen bei Aischylos.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1978.

Vasilev 2015: M. Vasilev. *The Policy of Darius and Xerxes towards Thrace and Macedonia.* Leiden & Boston: Brill, 2015.

Zahrnt 2015: M. Zahrnt. Early History of Thrace to the Murder of Kotys I (360 BCE). – In: *A Companion to Ancient Thrace.* Wiley Blackwell, 2015, 33 – 47.

Списък на съкращенията (Abbreviations)

CIRB: V. Struve (ed). *Corpus inscriptionum regni Bosporani.* Moscow & Leningrad: Nauka, 1965.

FGrH: F. Jacoby (ed.). *Die Fragmente der griechischen Historiker.* Teil 3. Geschichte von Staedten und Voelkern (Horographie und Ethnographie). B. Autoren ueber einzelne Staedte (Laender) [Nr. 297 – 607]. Leiden: Brill, 1964.

IGBulg. I²: G. Mihailov (ed.). *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae.* Vol. I: Inscriptiones orae Ponti Euxini. Serdicae: Acad. litterarum Bulg., 1970.

LGPN: *A Lexicon of Greek Personal Names,* edd. P. M. Fraser and E. Matthews. Oxford, 1987 – 2010.

B Florence. Laur. 86.3, f. 230v, 1287 г. (или XIV в.): Σεβάλλης

F Florence. Laur. 31.8, f. 68v, ок. 1335 – 1341 г.: Σευάλλης

Nc Laur. 28.25, 123r, XIII – XIV в.: Σεμάλλης

Par.Grec 2786, f. 81v, 1350 – 1450 г.: Σεβάλλης

H Heidelberg, Palat.gr.18, 147r, XIV в.: Σεβάλλης

Oxford, Bodl. Libr., MS. Barocci 231, f. 56v, XV в.: Σευάλλης

Vat.gr. 920.pt.2, f. 286r, XIV в.: Σευάλλης

B Florence. Laur. 86.3, f. 230v, 1287 г. (или XIV в.): Σεβάλλης

F Florence. Laur. 31.8, f. 68v, ок. 1335 – 1341 г.: Σευάλλης

Nc Laur. 28.25, 123r, XIII – XIV в.: Σεμάλλης

Par.Grec 2786, f. 81v, 1350 – 1450 г.: Σεβάλλης

H Heidelberg, Palat.gr.18, 147r, XIV в.: Σεβάλλης

Oxford, Bodl. Libr., MS. Barocci 231, f. 56v, XV в.: Σευάλλης

Vat.gr. 920.pt.2, f. 286r, XIV в.: Σευάλλης

Q Paris, Grec 2884, f. 215r, XIII в.: Σευάλλης

Ξa Par.suppl.gr.110, 76v, 1340 – 1360 г.: Σεμάλλης

Laur. 31.1, 147r, 1401 – 1410 г.: Σεμάλλης

C Paris, Grec 2785, f. 83v, XIV в.: Σεβάλλης

Cod. Bormer. 3, f. 34r, края на XV в.: Σεμάλλης

Nd Laur. 31.38, 47v, XV в.: Σεμάλλης

Sd Par.gr.2788, 102v, XV в.: Σεβάλλης

Q Paris, Grec 2884, f. 215r, XIII в.: Σευάλλης

Ξa Par.suppl.gr.110, 76v, 1340 – 1360 г.: Σεμάλλης

Laur. 31.1, 147r, 1401 – 1410 г.: Σεμάλλης

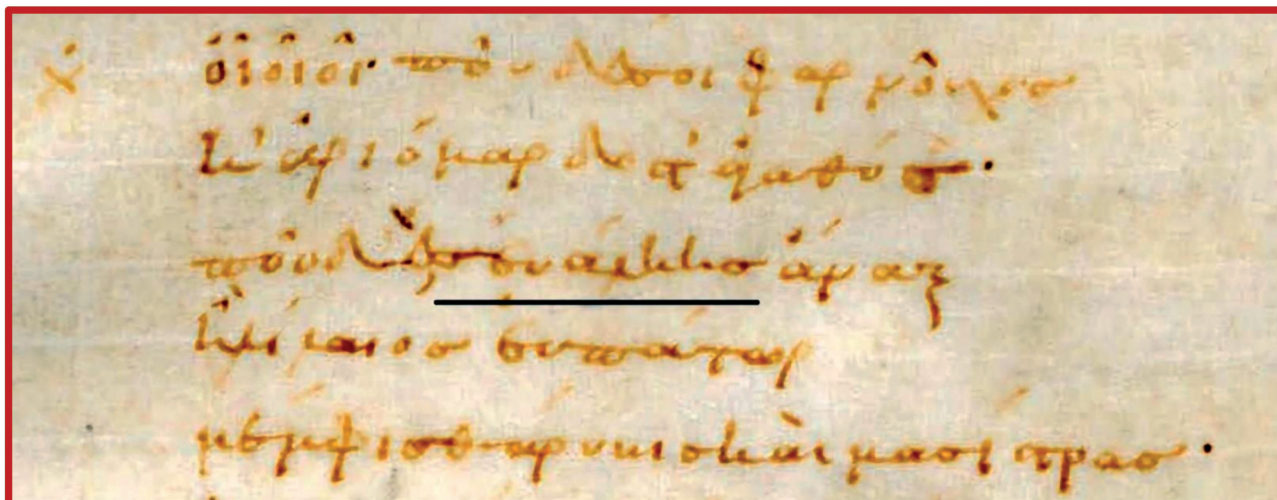
C Paris, Grec 2785, f. 83v, XIV в.: Σεβάλλης

Cod. Bormer. 3, f. 34r, края на XV в.: Σεμάλλης

Nd Laur. 31.38, 47v, XV в.: Σεμάλλης

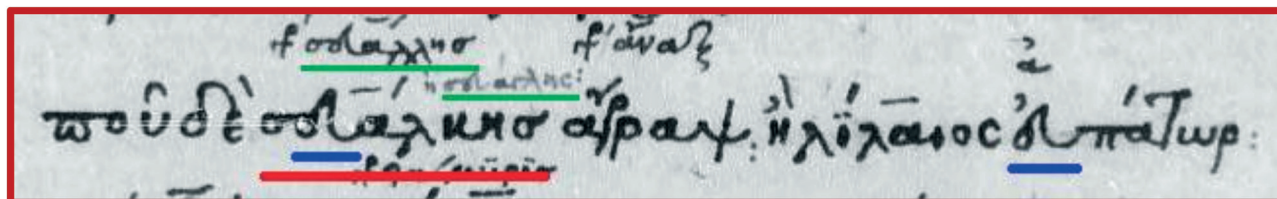
Sd Par.gr.2788, 102v, XV в.: Σεβάλλης

Обр. 1. Изписването на името на анакс Севалк в преписи на „Перси“ на Есхил от XIII – XV в.

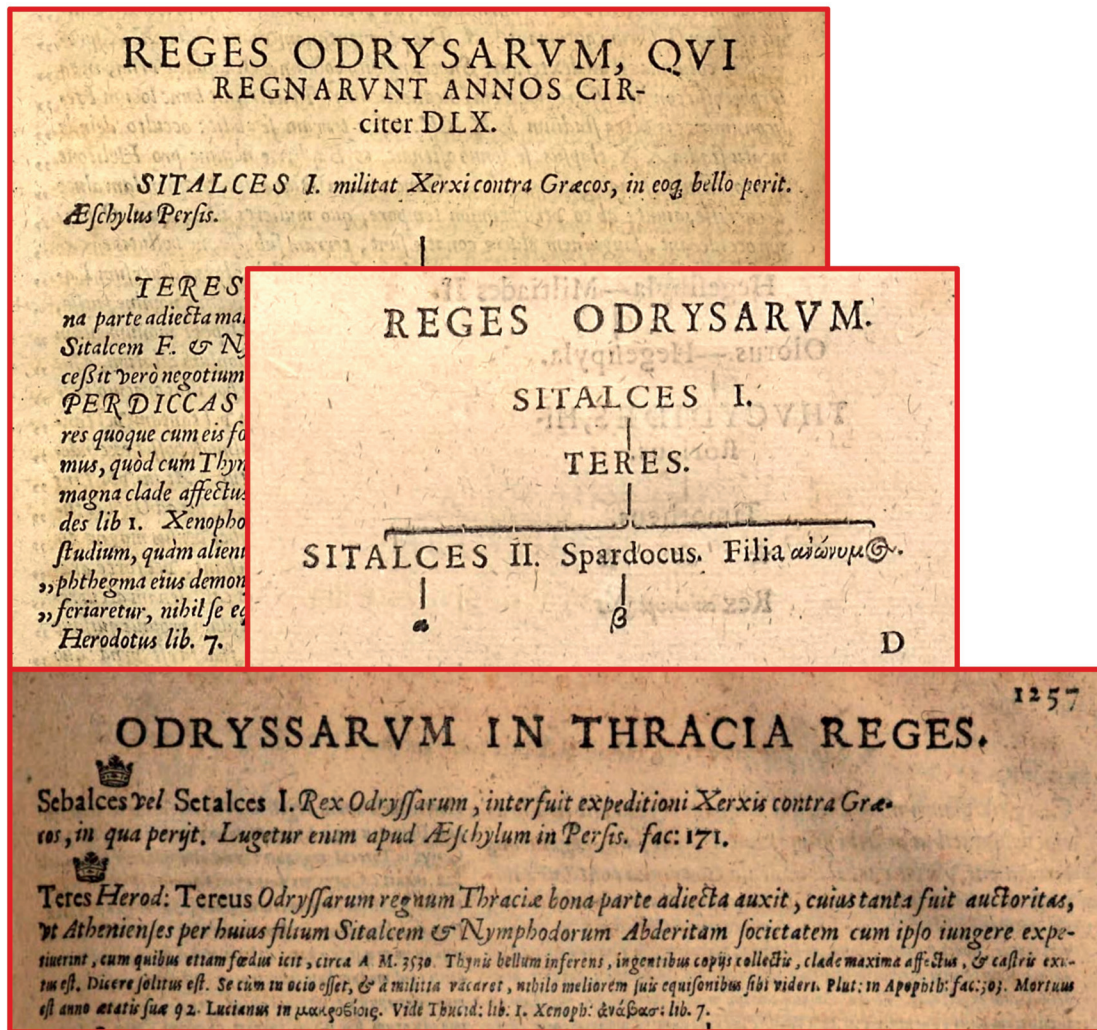
M Florence. Laur. 32.9, 130r, X в.: Σευάλκης

Обр. 2. Codex Laurentianus 32.9 от колекцията на Лоренцо де Медичи във Флоренция
(Cod. Laur. 32.9), X в., фрагмент от лист 130r

P Par. Gr. 2787, 100v, XIV в.: Σευάλκης, Σευάλλης, Σευάγλης

Обр. 3. Codex Parisinus graecus 2787 (Cod. Par. gr. 2787), XIV в., фрагмент от лист 100v

Обр. 4. Текстове за Ситалк I на Рейнекий (Reineccius 1595: 122) и Хенингс (Henninges 1598: 1257)

Доц. д-р Георги Митрев

ORCID iD: 0000-0001-9189-3550

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

gmmitrev@uni-plovdiv.bg

Хон. ас. д-р Йордан Илиев

ORCID iD: 0000-0002-0218-8540

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – филиали в Смолян и Кърджали,

Научен център за история и археология на войната при ФИФ на ПУ

j.iliev@uni-plovdiv.bg

PECHENEG POTTERY FROM BULGARIA

Rosen Ivanov, Rumen Ivanov

Abstract: *The article examines ceramics that were discovered during the archaeological investigations of medieval settlements and fortresses in Bulgaria and can be related to the Pechenegs. Two categories of ceramic dishes are registered – kitchenware and tableware. The most numerous is the first category of pottery, which was used to prepare food. Table ceramics are represented by a small amount of vessels that have no analogues among medieval ceramics from the Balkans. The earliest vessels are from Northeastern Bulgaria, where the earliest Pecheneg invasions took place, namely in the 30s–40s of the 11th century, and those from Southeastern Bulgaria can be dated to the middle or 2nd half of the 11th century.*

Keywords: *the Bulgarian lands during the Middle Byzantine period, pechenegs, pecheneg pottery.*

The 11th century was fateful for the Bulgarian lands. In the 11th century, the Pechenegs were finally pushed out of Uzi, pressed by the Cumans, towards Hungary and the Balkans. At the beginning of the century, they permanently settled north of the Danube river, occupying the entire Wallachian valley up to Pannonia and thus threatening the borders of Byzantium. During the reign of the Byzantine emperor Constantine VIII (1025–1028), massive Pecheneg invasions south of the Danube began. In 1032, the Pechenegs again invaded today's Northern Bulgaria and devastated everything on their way between the Danube and Stara Planina. The Pecheneg invasions continued and in 1034, 1035, 1036, 1048 devastated Dobruja. In 1050 they defeated the Byzantine troops, often crossing Stara Planina and ravaging Thrace. In the middle of the 11th century, the Pechenegs reached Derkos (Durusu), near Constantinople. In 1053, the Pechenegs defeated a Byzantine army at Preslav and forced the Byzantine Empire to conclude a 30-year peace treaty, according to which they were granted lands for settlement in Paristrion,

and they undertook not to cross Stara Planina and not to attack Byzantine possessions. In 1087, Pechenegs, Hungarians and Cumans crossed the Danube and reached Eastern Thrace, ravaging everything in their path. Near Edirne they were defeated by the Byzantine army, the leader of the Pechenegs, Celgu and the former Hungarian king Solomon (1063–1074) were killed. The following year, the troops of the Byzantine emperor Alexius I Comnenus (1081–1118) were destroyed by the Pechenegs near Drastar (Silistra). It is in these territories from which the Pechenegs passed that archaeological materials are found, which are characteristic of the culture of the Pechenegs.

During the archaeological research of the Medieval fortresses and settlements on the territory of Bulgaria, a peculiar pottery category was discovered, which can be associated with the late Nomads, and the Pechenegs in particular. The study of this kind of pottery is limited to only two papers – the one analyzing Medieval cauldrons with inner ears by L. Doncheva-Petkova, who for the first time refers the 2nd type of caul-

drons to the Pechenegs, and the one on Nomadic pottery by D. Dimitrov (Дончева-Петкова 1971: 32 – 38; Димитров 1975: 48).

The work here presented proposes a typology only of whole ceramic shapes or those that have been restored. According to their purpose, we can differentiate two groups – kitchenware and tableware. The most numerous is the first category of pottery serving to prepare food. There are three categories of vessels according to their formal-typological features – cauldrons with inside lugs/ ears, saucepans and pots.

Cauldrons with inner lugs/ ears. Cauldrons with inner ears and hemispherical bottoms appear over a large territory, between the Rivers Don and Middle Danube in the course of the 11th – 13th centuries (Diaconu 1956: 421 – 439; Ștefan et al. 1967: 255; Altal 1984: 320 – 329; Spinei 1995: 57; Cursaru-Herle 2016: 107). The ethnic attribution of these vessels has been the subject of long-standing debate among researchers. According to V. Spinei, they originate from the area where the Saltovo – Mayaki culture spread (Spinei 1990: 330 – 331; Craiovan 2017: 566). Another scholar – I. Fodor, points out the similarities between the cauldrons with hemispherical bottoms and those with flat ones, associating the latter with the Saltovo – Mayaki culture. Some assume that the cauldrons with hemispherical bottoms were brought to Central European regions by the Hungarians in the 10th – 11th centuries (Fodor 1977: 339 – 340; Craiovan 2017: 566), and by the Bulgars to Southeastern Europe in the early 11th century (Fodor 1977: 340; Craiovan 2017: 566). For the first time in 1956, P. Diaconu attributed this type of vessels to the Pechenegs and hypothesized that they belonged to settled communities (Diaconu 1956: 428 – 429; Diaconu 1994, 155 – 156; Craiovan 2017: 566). According to him, they first appeared on the territory of today's Romania in the late 10th century, and in Dobrudzha they were present until the late 11th century (Diaconu 1994: 157; Craiovan 2017: 566). In Moldova they are known from the ear-

ly 11th century (Teodor 1963: 202; Teodor 1968: 262, 266) and were found until the 12th century. In Transylvania, the earliest ones date from the 2nd half of the 11th century, and appeared until the 13th century (Diaconu 1956: 428; Lukács 1984: 321, 324, 325; Craiovan 2017: 566). Some researchers suggest that the earliest cauldrons with inside ears were made by local potters for the needs of the Pechenegs. According to them, one of the evidences for this is the ornamentation on the cauldrons, which is also known from the local pottery (Diaconu 1956: 435; Teodor 1968: 197; Barischi 1974: 461 – 472). The vessels found in Capidava rarely bear traces of fire, which leads the researchers to think they served for water and dairy products (Florescu et al. 1958: 212). Five whole and 15 fragments of cauldrons were found there (Cursaru-Herle 2016: 107). S. Cursaru-Herle suggests the two types found in Capidava are from one and the same period – the 2nd half of the 10th century to the 2nd half of the 11th century (Cursaru-Herle 2016: 108).

All the fragments of cauldrons with inner ears published from the Bulgarian lands are only mouths – Krivina (Dimova 1966: 271 – 272; Wendel 1986: 44 – 145, taf. 44a-c.); Starmen, Ruse region, Preslav, Kaliakra, Pleven, and Gigen, Pleven region (Дончева-Петкова 1971: 32 – 38); Tsar Asen, Pazardzhik region (Димитров 1994, 105, n.b. 46 – 57); Garvan, Silistra region (Въжарова 1986: 39-40, fig. 366); the fortress near Odartsi, Dobrich region (Дончева-Петкова 1999: 68); Harlets, Vratsa region (Лука 2013: 633, fig. 8); Kladentsi, Dobrich region (Йотов, Атанасов 1998: 69 – 70); Kaliakra (Джингов 1981: 35 – 36, Plate VIII); Sliven (Radeva 1988: 48 – 49); Iskra, Plovdiv region (Иванов 2014: 49, fig. 2); and Okorsh, Silistra region (Atanasov et al. 2011: 226). The largest number of cauldron mouths was found in Pliska: north of the Palace church (Дончева-Петкова 1971: 23), the Palace Center/church (Шкорпил 1905: 302; Станчев 1960: 61; Джингов 1992: 109), the Small Palace (Станчев 1960: 61), Building D in the south-

eastern corner of the Small Palace (Атанасова 1967: 32, fig. 7), the chain buildings located north of the Brick Citadel (Дончева-Петкова 2003: 247), the citadel building next to the brick fence (Станчев 1955: 197, fig. 151), south of the grave of Karel Škorpil (Милчев 1983: 219, fig. 14; Григоров 2013: 66, fig. 4), south of the Northern gates (Балабанов 1992: Plate V), Eastern fortress wall (Василев 1970: 104 – 106, fig. 11), southwestern corner of the Inner Town (Дончева-Петкова 2015: fig. 23b, c, f, e, d), and the small wooden fortification in dwellings 2B, 7 and 8 (Георгиев и др. 2016: 639; Христова 2018: fig. 121, 2, 3).

To date, no attempt has been made in the Bulgarian archaeological literature for a typology and chronology of cauldrons with inner ears. In the present work, an attempt will be made for the typology and chronology of this type of ceramic vessels.

Type I. To the first type we refer the vessels of a biconical shape, which expand towards the base to become hemispherical. The mouths are of two main varieties of a Г-shaped profile. The type is represented by a completely restored vessel found in a building attached to the southern fortress wall of the Hisarlaka Fortress in Sliven (Радева 1988: 47 – 48, табло II2; Борисов 2002: 84 – 85, фиг. 64; Борисов, Шейлева 2002: 247, фиг. 1a; Борисов: 2012, 5, фиг. 1) (**fig. 1**). The vessel is of a bi-conical shape. The body slightly expands towards the bottom. Its mouth is of a Г-shaped profile and presents a wide horizontal rim. On the inside, under the mouth edge, there are two opposite ears – arched extensions with two vertical round holes each, which served to suspend the vessel. The bottom is convex of a hemispherical shape. The vessel has been made on a fast potter's wheel. The clay is mixed with a large amount of sand (Радева 1988: 47 – 48, табло II2; Борисов 2002: 84 – 85, фиг. 64; Борисов, Шейлева 2002: 247, фиг. 1a; Борисов: 2012, 5, фиг. 1). Similar vessels appeared in dwelling B 147 in Capidava (Flo-

rescu, Cheluță-Georgescu 1975: 84, fig. 7), 110 fragments were found during archaeological investigations of a settlement near Cunța, Romania, dated to the period of the 11th – 13th centuries (Urduzia 2015: 55, 57), and in Bešeňová, Slovakia (Habovštiak 1961: 457, Abb. 6, 10). A fragment of a cauldron was left in Grave No. 2 in the necropolis near Mănești, Romania, dated to the 11th – 13th centuries (Frînculeasa et al. 2018: 80, pl. 87, 8). The vessel is close to type IID2c according to the typology of M. Takács, who refers it to the 11th century, to the rule of the Árpáds (Takács 2010: 141, Abb. 4).

Type II. This type includes cauldrons with a cylindrical shape, a hemispherical bottom and ears for suspension on the inside. Vessels of this type are known from the archaeological research of Pliska (Димитров 1975: Table IV; Дончева-Петкова 1993: фиг. 7; Дончева-Петкова: 2015, фиг. 23a) and Kaliakra (Джингов 1981: Table VIII; Дончева-Петкова 2013, фиг. 3).

Four restored vessels are known from Pliska (Дончева-Петкова 1971: фиг. 3; Димитров 1975: табло IV; Дончева-Петкова 1993, фиг. 7; Дончева-Петкова 2015: фиг. 23a). The first cauldron, released by L. Doncheva-Petkova, lacks detailed information and description. (Дончева-Петкова 1971: фиг. 3). It is of a cylindrical shape, a hemispherical bottom, and has been made on a fast potter's wheel (**fig. 2**). There are ears for hanging in its inner side. Below the mouth it bears an ornament of incised concentric lines. A decoration of lines is also incised on the bottom (Дончева-Петкова 1971: фиг. 3).

Still another restored cauldron coming from Pliska was published by D. Dimitrov (Димитров 1975: Table IV₅). It is of a low cylindrical shape with a hemispherical bottom (Димитров 1975: 41). There are two extensions on the inside to attach to a rope. The outer surface is decorated with patterns of incised lines and bundles (**fig. 3**).

A third cauldron was also found during the researches of Pliska, now restored (Дончева-Петкова 1993: фиг. 7). It has been made of

well purified yellowish clay and the surface shows traces of grass. The whole vessel, outside and inside, is plastered with clay slip. Crossing X-shaped lines and a figure resembling a bird are scratched on the bottom before baking (Дончева 1993: 83) (**fig. 4**).

Still another cauldron was discovered during the archaeological excavations at Kaliakra. It is of a cylindrical shape, gradually expanding towards the bottom. The rim of the mouth is Г-shaped. On the inside there are two opposite ears for hanging. The outer surface is decorated with intersecting incised lines (**fig. 5**).

Type III. One whole vessel from Pliska belongs to this type. Its body is conical in shape with a wide, horizontally cut rim at the mouth. The bottom is hemispherical (**fig. 6**). An ornament resembling a swallow's tail has been incised below the mouth (Въжарова 1981: 55, fig. 26).

Type IV. We refer to this type a restored cauldron from Pliska (Дончева-Петкова 2015: фиг. 23). It is of Г-like profile, rounded walls and a hemispherical bottom. The vessel has been made on a fast potter's wheel. A linear incised decoration has been applied to the rim and below the mouth. On the inside, there are two oppositely positioned ears for suspension. The cauldron is 19.5 cm high; mouth diameter of 30 cm; body diameter of 28 cm; bottom diameter of 11 cm (**fig. 7**).

Saucepans. During the archaeological research of Sliven, one category of vessels was discovered, which some authors interpret as saucepans and attribute them to the Pechenegs (Радева 1988: 49; Борисов 2012: Drawing 1). According to their formal-typological features, two types are distinguished.

Type I. From the Bulgarian lands, only one vessel found in the Hisarlaka Fortress near Sliven has been published so far. It is of a cylindrical body; its walls narrow slightly towards the mouth, and are rounded towards the bottom. The rim of the mouth is slightly profiled outwards and forms a ledge, the upper part of which is decorated with wavy lines. There are two embossed

bands decorated with small pits below the mouth. The bottom is flat. The vessel likely had two vertical handles beginning from the mouth rim and reaching to the middle of the body. According to М. Radeva, it can be dated to the 11th – 12th centuries (Radeva 1988: 49, 57, таблю II2; Борисов 2002: 85, фиг. 65; 16) (**fig. 8**).

Type II. One vessel also from Sliven can be attributed to this type. It has a low cylindrical body that flows into a wide flat bottom. The mouth rim is cut straight and slightly widened in its upper part. There were probably two symmetrical handles. The vessel has been made on a fast potter's wheel (Радева 1988: 49) (**fig. 8**).

Both types I and II vessels have no analogues among the pottery known on the Balkans. They can be attributed to Late Nomads (Борисов 2012: Drawing 1) and bearing in mind the historical sources, according to which the Pechenegs settled in the vicinity of Sliven, these vessels can be dated to the 1040-s.

Pots. In the course the archaeological investigations of the Medieval settlements and fortresses in Northeastern Bulgaria, a kind of ceramic vessels (pots) were found dating mainly to the 1st half of the 11th century. According to their formal-typological features we can distinguish a couple of different types of them.

Type I. One whole vessel and one fragment belong to the type. Both of them have been made by hand. The whole pot is bi-conical in shape with a high sloping neck. The mouth rim is rounded and the bottom is flat. There is a handle near the mouth that reaches the most prominent part of the body. The handle is decorated with a flute on the outer side. The pot has been made of brown-red clay with organic impurities (Дончева-Петкова 1993: 250 – 251, фиг. 16). It is 0.091 m high and the mouth diameter is 0.84 m (Дончева-Петкова 1993: 250).

The fragment referable to this type comes probably from a bi-conical pot with a high sloping neck and a rounded mouth rim (Дончева-Петкова 1993: 250). It has been made of

grey-yellow clay with admixtures of sand and limestone particles. Its surface bears traces of burnt grass and straw.

The pots were found in the southern sector of the western fortress wall of Pliska, in a burned-out dugout. Two anonymous Byzantine Class B coins (1030/35–1042; Дончева-Петкова 1993: 251) were also found on the floor. The pots can be dated from 1030-s – 1040-s.

Type II. A pot found during the survey of the Pliska western fortress wall, sector north, belongs to this type (**fig. 9**). Its body is of an irregular spherical shape, with rough walls. The neck is short and the mouth is slightly inclined. The entire vessel from the mouth to the bottom is decorated with concave pits arranged in successive circles. The pot has been made by hand. Measures: height 5 cm, diameter at the mouth 4.5 cm (Антонова, Витлянов 1985: 70, Table VIII1). The pot has analogies from the Sarkel-Belaya Vezha Nomadic necropolis (Плетнева 1963: 109, 252 – 254, **fig. 25**; Дончева-Петкова 2003: 249), and from Dinogetia-Garvăn (Дончева-Петкова 2003: 249).

Type III. A pot from Tsar Asen village, Silistra region, belongs to the type. Its body is of an ovoid shape with a low cylindrical neck, which slightly curves outwards in the upper part (**fig. 10**). The mouth rim is thickened and slightly protruding. The bottom is flat. The walls on the outside and partly on the inside are smoothed. There are vertical and oblique polished stripes on the pot's body and shoulders. A stripe is formed in the upper half of the vessel by means of two incised lines. A central place in the field is occupied by nine arched figures, brought close to each other. Each arch contains an elongated embossed growth with a small pit over it. The triangles of the arches are filled with pits that form an isosceles triangle. The composition thus arranged is bounded above by a narrow horizontal border of incised oblique lines. The pot has been made on a fast potter's wheel (Димитров 1975: 48, **fig. V1, 2**).

Type IV. The body of the pot is hemispherical, with a flat bottom and a straight, slightly outwardly inclined mouth. It has been made by hand, with a rough surface (**fig. 11**). The pot fragment was found in a dug-in dwelling at the Courtyard, North of the Citadel Site in Pliska and then completely restored (Станилов, Инкова 2012: 381, **fig. 2**).

Type V. The pot was discovered during the archaeological research of the Medieval fortress at Tsar Asen (Йотов, Атанасов 1998: **fig. 52**). It has a hemispherical body, a flat bottom, a low neck and a slightly protruding mouth. The vessel has been made on a slow potter's wheel. The outside surface is decorated with concentric incised lines.

Type VI. The pot was discovered also in the Medieval fortress at Tsar Asen (Йотов, Атанасов 1998: **fig. 54**). It is of an ovoid body, a low neck and a slightly protruding mouth; its bottom is flat. The vessel has been made on a slow potter's wheel (**fig. 12**).

Trays of Odartsi type. Three well-preserved trays were found during the archaeological investigations of the Medieval settlement near Odartsi, Dobrich region (Дончева-Петкова 1999: 10; Дончева-Петкова 2013: **fig. 5**). They are of a spheroid body, with slightly narrowed walls towards the wide bottom. The mouth is also wide, with a rounded, most often thickened rim. The outer surface of walls displays an ornament of parallel lines, sometimes combined with a wavy band or inclined bundles (**fig. 13**). Their workmanship is rough. After baking, they have become predominantly tile-red or gray-black in colour (Дончева-Петкова 1999: 10).

Tableware

The group of tableware includes two vessels found in the Medieval settlement near Dyadovo village, Sliven region. According to B. Borisov's typology, they belong to Type XII (**fig. 14**). They represent shallow bowls with high, slightly convex shoulders, wide bottoms and three conical legs. Each bowl is supplied with

a vertical handle elliptical in cross-section, beginning from the mouth and reaching the bottom (Борисов 2002: 91, фиг. 69 ж, з). They have been made on a slow potter's wheel. The clay contains a small admixture of sand. After baking, the bowls have acquired an ocher-red and brown-red colour (Борисов 2002: 254).

Lids

Three lids were discovered during the study of a room next to the western fortress wall of Pliska. They are all round in shape, hollow on the inside, and with a cylindrical handle in the middle. In the upper part, the handles of the two lids are flat, and on one – slightly concave. All have been made by hand of grey-yellow and brown-red clay with organic impurities, and are different in size (Дончева-Петкова 1993: 253 – 254).

Conclusion

A large number of the discovered pottery comes from the archaeological investigations of the Medieval fortresses and settlements in Northeastern Bulgaria. Single vessels and fragments were found in Southeastern Bulgaria – the villages of Iskra and Dyadovo, and in Sliven. Pecheneg pottery known so far is mainly for food preparation – cauldrons with inside ears, pots and trays; a few refer to tableware. Probably the earliest vessels are from Northeastern Bulgaria, where the earliest Pecheneg invasions took place in 1030s and 1040s and those from Southeastern Bulgaria are dated to the middle or 2nd half of the 11th century. These conclusions can be made from the currently available data about the chronology of the Pecheneg invasions of today's Bulgarian territories.

REFERENCES:

- Антонова 1967:** В. Антонова. Археологически проучвания на центъра на Плиска през 1963 – 1964 г. – *Известия на Археологическия институт*, XXX, 1967, 27 – 40. [V. Antonova. Arheologicheski prouchvania na tsentara na Pliska prez 1963 – 1964 g. – *Izvestia na Arheologicheskia institut*, XXX, 1967, 27 – 40.]
- Антонова, Витлянов 1985:** В. Антонова, С. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена – сектор север (Археологически разкопки 1973 – 1975). – *Плиска – Преслав*, 4, 1985, 44 – 78. [V. Antonova, S. Vitlyanov. Pliska. Zapadna krepostna stena – sektor sever (Arheologicheski razkopki 1973 – 1975). – *Pliska – Preslav*, 4, 1985, 44 – 78.]
- Балабанов 1992:** Т. Балабанов. Жилища покрай северната и източната крепостна стена в Плиска. – *Плиска – Преслав*, 1992, 146 – 169. [T. Balabanov. Zhilishta pokray severnata i iztochnata krepostna stena v Pliska. – *Pliska – Preslav*, 1992, 146 – 169.]
- Борисов 2002:** Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI – XII век от територията на днешна Югоизточна България. – „*Марица-Изток*“ археологически проучвания, 6, 2002. [B. Borisov. Keramika i keramichno proizvodstvo prez XI – XII vek ot teritoriyata na dneshna Yugoiztochna Bulgaria. – „*Maritsa-Iztok*“ arheologicheski prouchvania, 6, 2002.]
- Борисов 2012:** Б. Борисов. Поздние номады на территории Болгарии. – *История и культуры средневековых народов степной Евразии. Материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей*. (Барнаул, сентябрь 2012 г.). 2012, 3 – 7. [B. Borisov. Pozdnie nomady na territorii Bolgarii. – *Istoriya i kultur srednevekovykh narodov stepnoy Evrazii. Materialy II Mezhdunarodnogo kongressa srednevekovoy arkheologii Evraziyskikh stepey*. (Barnaul. sentyabr 2012 g.). 2012, 3 – 7.]
- Борисов, Шейлева 2002:** Б. Борисов, Г. Шейлева. Археологически данни за късните номади на юг от Балкана. – *Плиска – Преслав*, 8, 2002, 247 – 251. [B. Borisov, G. Sheyleva. Arheologicheski dannii za kasnite nomadi na yug ot Balkana. – *Pliska – Preslav*, 8, 2002, 247 – 251.]
- Василев 1970:** Р. Василев. Източната крепостна стена в Плиска (разкопки през 1972 – 1974). – *Плиска – Преслав*, 1, 1970, 98 – 107. [R. Vasilev. Iztochnata krepostna stena v Pliska (razkopki prez 1972 – 1974). – *Pliska – Preslav*, 1, 1970, 98 – 107.]
- Въжарова 1981:** Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI – XI в. – *Плиска – Преслав*, 3, 1981, 16 – 65. [Zh. Vazharova. Slavyani i nomadi na teritoriyata na dneshnite balgarski zemi ot kraya na na VI – XI v. – *Pliska – Preslav*, 3, 1981, 16 – 65.]
- Въжарова 1986:** Ж. Въжарова. *Средновековното селище при с. Гарван, Силистренски окръг, VI – XI в.* София, 1986. [Zh. Vazharova. *Srednovekovното selishte pri s. Garvan, Silistrenski okrag, VI – XI v.* Sofia, 1986.]
- Георгиев и др. 2016:** П. Георгиев, Т. Тихов, Г. Илиева, Р. Илиев, М. Христова, И. Илиев. Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска. – *Археологически открития и разкопки през 2015*. София, 2016, 639. [P. Georgiev, T. Tihov, G. Ilieva, R. Iliev, M. Hristova, I. Iliev. Ranno (darveno) ukreplenie vav Vatreashnia grad na Pliska. – *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015*. Sofia, 2016, 639.]
- Григоров 2013:** В. Григоров. Археологическо проучване южно от гроба на Карел Шкорпил в Плиска. – *Приноси към българската археология*, VII, 2013, 57 – 77.

- [V. Grigorov. Arheologicheskoto prouchvane yuzhno ot groba na Karel Shkorpil v Pliska. – *Prinosi kam balgarskata arheologia*, VII, 2013, 57 – 77.]
- Джингов 1981:** Г. Джингов. Калиакра през старобългарската епоха (VII – XI). – *Известия на Народния музей – Варна*, 1981, 17 (32), 1981, 29 – 41. [G. Dzhangov. Kaliakra prez starobalgarskata epoha (VII – XI). – *Izvestia na Narodnia muzey – Varna*, 1981, 17 (32), 1981, 29 – 41.]
- Джингова 1992:** Г. Джингов. Археологически проучвания във Вътрешният град на Плиска. – *Плиска – Преслав*, 5, 1992, 109 – 121. [G. Dzhangov. Arheologicheski prouchvania vav Vatrashniyat grad na Pliska. – *Pliska – Preslav*, 5, 1992, 109 – 121.]
- Димитров 1975:** Димитров, Д. Номадска керамика в Североизточна България. – *Известия на Народния музей – Варна*, XI (XXVI), 1975, 57 – 74. [Dimitrov, D. Nomadska keramika v Severoiztochna Bulgaria. – *Izvestia na Narodnia muzey – Varna*, XI (XXVI), 1975, 57 – 74.]
- Димитров 1994:** Д. Димитров. Керамика от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско. – *Добруджа*, 10, 1994, 76 – 122. [D. Dimitrov. Keramika ot rannosrednovekovnata krepost do selo Tsar Asen, Silistrensko. – *Dobrudzha*, 10, 1994, 76 – 122.]
- Дончева 1971:** Л. Дончева-Петкова. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. – *Археология*, 1971, 4, 32 – 38. [L. Doncheva-Petkova. Srednovekovni glineni sadove s vatrashni ushi. – *Arheologia*, 1971, 4, 32 – 38.]
- Дончева-Петкова 1993:** Л. Дончева-Петкова. Глинени съдове от XI в. от Плиска. – *Преслав*, 4, 1993, 250 – 251. [L. Doncheva-Petkova. Glineni sadove ot XI v. ot Pliska. – *Preslav*, 4, 1993, 250 – 251.]
- Дончева-Петкова 1993:** Л. Дончева-Петкова. Нови проучвания край Западната крепост на стена на Плиска. – *Плиска – Преслав*, 6, 1993, 79 – 84. [L. Doncheva-Petkova. Novi prouchvania kraj Zapadnata krepostna stena na Pliska. – *Pliska – Preslav*, 6, 1993, 79 – 84.]
- Дончева-Петкова 2015:** Л. Дончева-Петкова. Керамика от комплекса в югозападния ъгъл на вътрешния град на Плиска. – *Плиска – Преслав*, 11, 2015, 163 – 198. [L. Doncheva-Petkova, Keramika ot kompleksa v yugozapadnia agal na vatrashnia grad na Pliska. – *Pliska – Preslav*, 11, 2015, 163 – 198.]
- Дончева-Петкова 2003:** Л. Дончева-Петкова. Плиска и печенезите. – *Плиска – Преслав*, 9, 2003, 244 – 258. [L. Doncheva-Petkova. Pliska i pechenezite. – *Pliska – Preslav*, 9, 2003, 244 – 258.]
- Иванов 2014:** Р. Иванов. Печенежки нашествия на южнобългарските земи (по археологически данни от некропола при с. Искра, общ. Първомай). – *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 1–2, 2014, 45 – 51. [R. Ivanov. Pechenezhki nashestvia na yuzhnobalgarskite zemi (po arheologicheski dannii ot nekropola pri s. Iskra, obsht. Parvomay). – *Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvania*, 1–2, 2014, 45 – 51.]
- Йотов, Атанасов 1998:** В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X – XI в. до село Кладенци, Тервелско. София, 1998. [V. Yotov, G. Atanasov. Skala. Krepost ot X – XI v. do selo Kladentsi, Tervelsko. S., 1998.]
- Лука 2013:** К. Лука. Керамика от средновековния пласт над развалините на късноантичния град Augusta до с. Хърлец, община Козлодуй, Северозападна България. – В: *Сборник в памет на академик Д. П. Димитров*, 2013, 618 – 640. [K. Luka. Keramika ot srednovekovnia plast nad razvalinite na kasnoantichnia grad Augusta do s. Harlets, obshtina Kozloduy, Severozapadna Bulgaria. – V: *Sbornik v pamet na akademik D. P. Dimitrov*, 2013, 618 – 640.]

- Милчев 1983:** А. Милчев. Разкопки южно от гроба на Карел Шкорпил във вътрешния град на Плиска през 1968 г. – *Преслав*, 3, 1983, 212 – 227. [A. Milchev. Razkopki yuzhno ot groba na Karel Shkorpil vav vatreshniya grad na Pliska prez 1968 g. – *Preslav*, 3, 1983, 212 – 227.]
- Плетнева 1963:** С. Плетнева. Кочевнический могильник близ Саркела-Белой Вежи. – *Материалы и исследования по археологии СССР*, 1963, 109, 216 – 259. [S. Pletneva. Kochevnicheskii mogilnik bliz Sarkela-Beloy Vezhi. – *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*. 1963. 109. 216 – 259.]
- Радева 1988:** М. Радева. Средновековна керамика от Сливен. – *Известия на музеите от Югоизточна България*, XI, 1988, 45 – 61. [M. Radeva. Srednovekovna keramika ot Sliven. – *Izvestia na muzeite ot Yugoiztochna Bulgaria*, XI, 1988, 45 – 61.]
- Станилов, Инкова 2012:** Ст. Станилов, М. Инкова. Двор, северно от цитаделата в Плиска. – В: *Археологически проучвания и разкопки през 2011*. София, 2012, 380 – 381. [St. Stanilov, M. Inkova. Dvor, severno ot tsitadelata v Pliska. – V: *Arheologicheski prouchvania i razkopki prez 2011*. Sofia, 2012, 380 – 381.]
- Станчев 1955:** С. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – *Известия на Археологическия институт*, XX, 1955, 183 – 227. [S. Stanchev. Razkopki i novootkriti materialy v Pliska prez 1948 g. – *Izvestia na Arheologicheskia institut*, XX, 1955, 183 – 227.]
- Станчев 1960:** С. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. – *Известия на Археологическия институт*, XXXIII, 1960, 23 – 65. [S. Stanchev. Materialy ot dvortsovia tsentar v Pliska. – *Izvestia na Arheologicheskia institut*, XXXIII, 1960, 23 – 65.]
- Христова-Пенкова 2018:** М. Христова-Пенкова. Керамика от жилищата в изкоп XXI на обект „Малко дървено укрепление“ в Плиска (предварително съобщение). – *Плиска – Преслав*, 13, 2018, 209 – 224. [M. Hristova-Penkova. Keramika ot zhlishtata v izkop XXI na obekt „Malko darveno ukreplenie“ v Pliska (predvaritelno saobshtenie). – *Pliska – Preslav*, 13, 2018, 209 – 224.]
- Шкорпил 1905:** К. Шкорпил. Домаший быт и промысел. – *Известия на Руския археологически институт в Константинопол*, X, 1905. [K. Shkorpil. Domashiy byt i promysel. – *Izvestia na Ruskia arheologicheski institut v Konstantinopol*, X, 1905.]
- Altal 1984:** L. Altal. Observații privind răspândirea căldărilor de lut pe teritoriul României. – *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 35, 1984, 4, 320 – 329.
- Atanasov et al. 2011:** G. Atanasov, V. Yotov, K. Mihajlov. The medieval fortress (beginning of 9th – beginning of 11th c) near the village of Okorsh Silistra province. – *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 28, 2011, 220 – 239.
- Barischi 1974:** S. Barischi. Un cuptor de ars oale de la Păcuiul lui Soare (secolul al XI-lea). – *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 25, 1974, 3, 461 – 472.
- Craiovan 2017:** B. Craiovan. Contribuții la cunoașterea secolelor XI – XII în vestul României. Repertoriul descoperirilor căldărilor din lut din Banatul românesc. – S. Forțiu (ed.), *Arheovest V,1* – In: *In Honorem Doina Benea – Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, Timișoara, 25 noiembrie 2017. Szeged, 2017, 565 – 579.
- Cursaru-Herle 2016:** S. Cursaru-Herle. *Ceramica medievală de la Capidava (secolele IX – XI)*. Sibiu, 2016.
- Diaconu 1956:** P. Diaconu. Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (Sec. X – XIII). – *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, VII, 4, 1956, 421 – 439.

- Diaconu 1994:** P. Diaconu. Problemele necropolelor de la Dunărea de Jos din sec. VI – IX în viziunea lui Uwe Fiedler [The problems of the necropolis of the Lower Danube from the 6th – 9th centuries in the vision of Uwe Fiedler]. – In: *Recenzii și discuții arheologice, by Petre Diaconu, vol. 1, 121 – 135*. Călărași: S. C. Caro Trading '94 S.R.L., 1994, 155 – 156.
- Dimova 1966:** V. Dimova. Mittelalterliche Keramik Klio. – *Beiträge zur alten Geschichte*, 47, 1966, 257 – 280.
- Florescu, Cheluță-Georgescu 1975:** R. Florescu, N. Cheluță-Georgescu. Săpăturile de la Capidava 1968 – 1974. – *Pontica*, 8, 1975, 77 – 85.
- Florescu et al. 1958:** G. Florescu, R. Florescu, R. Diaconu. *Capidava. Monografie arheologică*. I, București, 1958.
- Fodor 1977:** I. Fodor. Der Ursprung Der In Ungarn Gefundenen Tonkessel. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 3 – 4, 1977, 323 – 349.
- Frînculeasa et al. 2018:** A. Frînculeasa, B. Preda, A. Simalcsik, O. Negrea. Peisaje și contexte actuale: un tumul de pământ cercetat în localitatea Coada Izvorului, județul Prahova. – *Materiale și cercetări arheologice (Serie nouă)*, 14, 2018, 139 – 163.
- Ștefan et al. 1967:** G. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa. *Dinogetia*, I. București, 1967.
- Habovštiak 1961:** A. Habovštiak. Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI – XIII storočí [Ein Beitrag zur Erkenntnis unseres Tieflanddorfes im XI – XIII Jahrhundert]. – *Slovenská archeológia*, 9, 1961, 451 – 482.
- Lukács 1984:** A. Lukács. Observații privind răspândirea căldărilor de lut pe teritoriul României. – *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 35, 1984, 320 – 331.
- Slătineanu 1972:** B. Slătineanu. Studii de artă populară. București, 1972.
- Spinei 1990:** V. Spinei. Die Tonkessel aus dem Karpaten-Dnestr-Raum. – Bálint (ed), *Der Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihre Varianten, Varia Archaeologica Hungarica*, 3, 1990, 330 – 331.
- Spinei 1995:** V. Spinei. *Marile migrații din spațiul nord-pontic în secolele IX – XIII*. Iași, 1995.
- Takács 2010:** M. Takács. Das Formenspektrum Der Tonkessel Im Karpatenbecken. – *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 40, 2010, 139 – 154.
- Teodor 1963:** G. Teodor. Cîteva observații în legătură cu căldările de lut descoperite la Răducăneni (r. Huși, reg. Iași). – *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 14, 1963, 197 – 206.
- Teodor 1968:** G. Teodor. Cultura Dridu pe teritoriul Moldovei. – *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 19, 1968, 227 – 278.
- Urduzia 2015:** C. Urduzia. *Căldări de lut descoperite în așezarea medievală de la Miercurea Băi-Cunța (jud. Sibiu), în Ioan M. Țiplic (ed.), Oameni și comunități în jurul Carpaților, Cluj-Napoca, 2015, 63 – 71*.
- Wendel 1986:** M. Wendel. Die mittelalterliche Siedlungen. – *Latrus-Krivina*, III, Berlin, 1986.

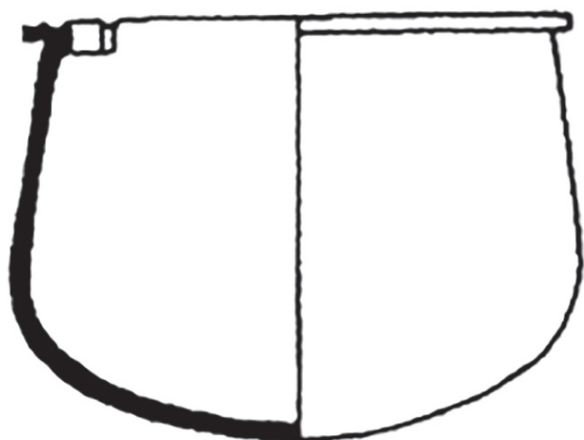

Fig. 1. *Cauldron with inside ears from Sliven*
(Борусов 2000, фиг. 1а)

Fig. 3. *Cauldron with inside ears from Pliska after*
(Димитров 1975: Table IV₅)

Fig. 2. *Cauldron with inside ears from Pliska after*
(Дончева-Петкова 1971: фиг. 3)

Fig. 4. *Cauldron with inside ears from Pliska after (Дончева-Петкова 1993: фиг. 7)*

Fig. 5. *Cauldron with inside ears from Kaliakra after (Дончева-Петкова 2013: фиг. 3)*

Fig. 6. *Cauldron with inside ears from Pliska after (Въжарова 1981: 55, фиг. 26)*

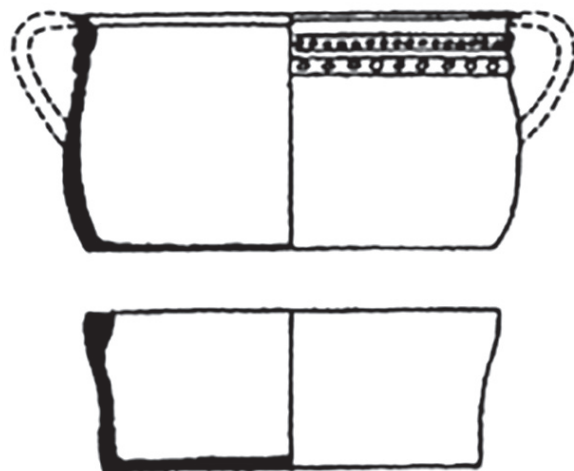
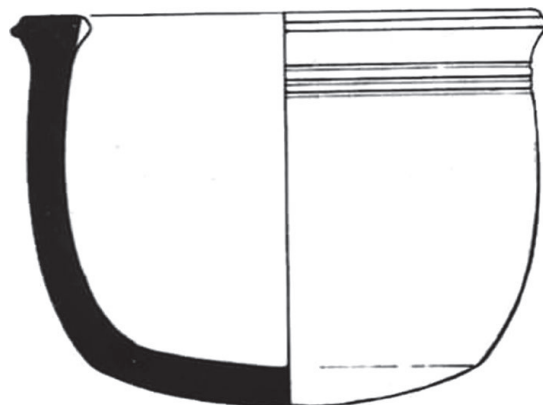

Fig. 8. *Ceramic saucepans Type I and Type II after (Борисов 2000: фиг. 16)*

Fig. 7. *Cauldrons with inside ears from Pliska after (Дончева-Петкова 2015: фиг. 23)*

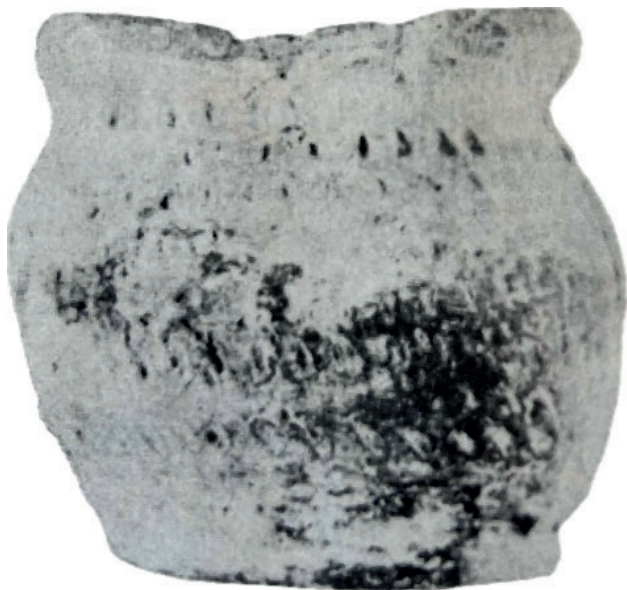

Fig. 9. Pot II Type from Pliska after
(Антонова, Витлянов 1985: фиг. VIII₁)

Fig. 10. Pot of Type III from Tsar Asen village
after (Димитров 1975: фиг. V₁)

Fig. 11. Pot of Type IV from Pliska
(Станюков, Инкова 2012: 381, фиг. 2)

Fig. 12. Pot of Type VI from Tsar Asen after
(Йотов, Атанасов 1998: фиг. 54)

Fig. 13. *Trays of Odartsi Type after (Дончева-Петкова 2013: фиг. 5)*

Fig. 14. *Table Ware (Борисов, Б. 2002, обр. 69 ж-з)*

ПЕЧЕНЕЖКА КЕРАМИКА ОТ БЪЛГАРИЯ

Росен Иванов, Румен Иванов

Резюме: При археологически проучвания на средновековни крепости и селища е открита специфична керамика, която може да се свърже с късните номади – печенезите. Известна е предимно от Североизточна България, но малко количество материали са регистрирани и от Централна и Югоизточна България. Предназначена е предимно за приготвяне на храна – котли с вътрешни уши, гърнета, тавички – и в много малка степен се свързва с трапезната керамика. Според формално-типологическите ѝ характеристики са обособени различни типове. Идентифицирани са четири типа котли с вътрешни уши, които са изработени от добре пречистена глина с примеси от органични и неорганични опоснители. Имат цилиндрична, биконична, конусовидна форма и полусферично дъно. Орнаментите са нанесени на външната повърхност и са само геометрични. Към кухненската керамика се отнасят и два типа тенджерки, които са открити в Сливен. Изработени са от добре пречистена глина с помощта на крачно грънчарско колело. Повечето типове от кухненската керамика са свързани с гърнетата, открити в Североизточна България. При проучванията в с. Одърци, Добричко, стават известни и тавички, изработени от глина. Към втората категория керамика (трапезната) са отнесени два съда, открити в средновековното селище при с. Дядово, Сливенско, които нямат паралели в известната до момента керамика.

Най-ранните съдове произхождат от Североизточна България, където са били и най-ранните печенежки нашествия – през 30-те – 40-те години на XI в., а тези от Югоизточна България могат да се датират към средата или втората половина на XI в.

Ключови думи: българските земи през средновизантийския период, печенеги, печенежка керамика.

Rosen Ivanov

ORCID iD: 0009-0004-2694-682x

independent researcher

rum_ros@abv.bg

Rumen Ivanov

ORCID iD: 0000-0002-3603-8241

independent researcher

sevket.plovdiv@gmail.com

ЖЕНИ И ИКОНОМИКА: РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ ЕДНО ОПИСАНИЕ В ГЕΩΠΟΝΙΚΑ И СТЕНОПИС ОТ ЗЕМЕНСКИЯ МАНАСТИР

Теодора Георгиева

WOMEN AND ECONOMY: REFLECTIONS ON A DESCRIPTION IN ΓΕΩΠΟΝΙΚΑ AND A FRESCO FROM THE ZEMEN MONASTERY

Teodora Georgieva

Abstract: *This study aims to present the social demands on women, the moral considerations that determined their participation in the economy and the production process in the Middle Ages. The starting point for the reflections on this topic are two different types of evidence. The first description is contained in the Byzantine agricultural handbook , ‘Geoponica‘ (Γεωπονικά), compiled in the 10th century. The second source of information is a fourteenth-century fresco from the Zemen monastery of , ‘St. John the Theologian‘. Despite the diversity of the two accounts, they appear to have a similar discourse, and that is about women and their role in the economic life of the medieval Balkans.*

As a consequence of the strict notions of the role of women, restrictions on the participation of female in agricultural activities have arisen. , ‘Geoponica‘ alludes to ritual purity, especially in relation to nutrition and agriculture, and the risk of women , ‘contaminating‘ the produce. This means that medieval society had a marginal attitude towards women. The fresco from Zemen monastery also suggest the idea of women’s place. The traditional understanding of a woman’s role extended mainly to the home – one of her main activities being spinning and weaving, which were loaded with positive symbolic connotations, in contrast to blacksmithing.

Despite the demands of medieval society, evidence from the , ‘Geoponica‘ and the Zemen monastery mural show that women (albeit with a secondary role) participated in various socio-economic activities, including agriculture and craft production (blacksmithing). But this participation was accompanied by a moral and social norm.

Keywords: *Middle Ages, Balkan society, women, agrarian activity, craftsmanship.*

Отличителна характеристика на средновековния свят е своеобразният синкретизъм между идеология и символика всред обозримите политически и социално-икономически процеси. От едната страна виждаме религиозно-нравствените норми и моралните постулати, обуславящи колективната менталност. От другата страна стоят обективните промени в политико-общественото устройство.

Настоящото изследване има за цел да проследи абстрактното и прагматичното възприятие на стопанската активност. И по-конкретно да очертае обществените изисквания към жената, нравствените съображения, обуславящи участието ѝ в икономиката и производствения процес. Отправна точка в разсъжденията по тази тема ще бъдат две доста различни по типология сведения. Става дума за византийския земеделски наръчник „Геоπονικά“¹, съставен през X в., и за един стенопис от XIV в., а именно от Земенския манастир „Св. Йоан Богослов“². Въпреки разнolikостта на двете сведения, те ни насочват към обща проблематика. Това е темата за жената и ролята ѝ в стопанския живот на средновековните Балкани.

В средновековното общество (в това число и балканското) се откриват социално-икономически диференциации. Жените често са ограничавани в различни аспекти от стопанския живот, включително спрямо земеделската, занаятчийската и особено търговската

дейност. Отчасти те попадали в една маргинална позиция и заемали второстепенна роля в производството – и в селскостопанското, и в занаятчийското. Именно това ще проследим на база описанията в „Геопоника“ и стенописа от Земенския манастир.

Аксиома е, че земеделската дейност е сред водещите селскостопански отрасли през Средновековието. Разглеждаме едни аграрни общества, каквото е и българското. Повече данни се отнасят за ромейската държава, но е напълно резонно да приложим сравнителен метод и по аналогия да реконструираме колективното възприятие към дадена стопанска дейност в българското общество. В настоящото изследване не е предвидено да се разгледа въпросът за участието на жените в търговията. Вниманието ще бъде насочено към участието им в земеделието и занаятчийското производство (в конкретния случай – в ковашката дейност). На база описанието в „Геоπονικά“ и стенописа от Земен ще се опитаме да очертаем нравствените изисквания спрямо жената, социално-икономическите ѝ функции и действителното ѝ участие в стопанския живот.

Своеобразен наръчник за селскостопанските производители се явява „Геоπονικά“. В него се съдържат сведения за отглеждането на различни култури, допълвайки информацията за хранителните навици на византийското общество. В „Геопоника“ са описани най-благоприятните месеци за засяване на отделни видове растения и тяхното отглеждане. Сред тях откриваме и едно предупреждение, кореспондиращо с отношението към жените в средновековното общество.

Указано е в определени периоди лица от женски пол да не влизат в насаждения със зеленчуци, поради неблагоприятния ефект върху реколтата и опасността растението да стане горчиво (Owen 1806: 117). Няколко извода можем да направим на база това сведение.

¹ „Геоπονικά“ представлява наръчник за селскостопанските производители. Наративът е компилация от натрупаното емпирично познание за отглеждането на различни земеделски култури. Съставен е при управлението на византийския император Константин VII (913 – 959), между 944 – 959 г. Наръчникът е познат от над 50 преписа. Преведен е на арабски, сирийски и арменски. А през 1157 г. и на латински. Този превод е направен от Бургундио от Пиза, който включва само частта, засягаща лозарството (Kazhdan 1991: 834; Littlewood, Maguire, Wolschke – Bulmahn 2002: 159).

² Подробно изследване на стенописите в Земенския манастир прави Лиляна Мавродинова – вж. Мавродинова 1980; Мавродинова 2005.

Първо, за частичната маргиналност спрямо жените („не позволявайте в определени периоди лица от женски пол...“ (Owen 1806: 117)). Второ, за възприятието на женския образ в контекста на грижата за прехраната и качеството на реколтата („... това се отразява неблагоприятно на реколтата“ (Owen 1806: 117)). И трето, за обективната оценка на женския труд в земеделската дейност.

Оказва се, че жените попадали в полумаргинална позиция и често заемали второстепенна роля в производството. Всъщност стопанската активност на жената е асоциирана с пространството на дома. Най-често заниманието на жените е свързано с предене и тъкане, с направата на облекло за членовете на семейството, което също е натоварено със символно значение (Garland 1988: 361; Kalavrezou, Laiou 2002: 139 – 147; Laiou, Morisson 2007: 18; Nasaina 2018: 32).

В резултат на социалните норми и строгите представи за ролята на жената произтичат и определени забрани за участието ѝ в земеделската дейност. Тук се явява идеята за ритуалната чистота – особено във връзка с храненето и земеделието – и опасността жените да „замърсят“ продукцията. Идеята за ритуална чистота, в контекста на храненето, е особено строга спрямо жените от друга вяра. Осъждало се е споделянето на трапеза с жена езичник (Найденова 2018: 14). Подобна санкция била валидна и за жените, изповядващи юдаизъм. Храната и храненето – от снабдяването със суровини до консумацията – е строго регламентиран процес, включващ отделни признаци на маргиналност в обществото. От една страна, имаме правила/забрани на база религиозен признак, а от друга страна – забелязваме полова диференциация (Baumgarten 2008: 213, 222 – 223).

В тясна корелация с това е колективният светоглед спрямо гадаенето за качеството на реколтата и грижата за прехраната. Такъв е и случаят със сведението в „Геопоника“. Т.е. в наратива е възприета идеята за ритуалност

и чистота, особено във връзка с храненето, което включва и процеса на добиване на отделните суровини. Но в земеделския наръчник е уточнено, че на жените е забранено да влизат в насажденията само в определени периоди. Оказва се, че маргиналността приема различни форми в средновековния разказ³. В някои случаи жените попадат временно в маргиналната група, например при бременност (Baumgarten 2008: 223; Найденова 2021: 283 – 284).

Всички тези правила не са поставяни в юридическа рамка. На законово ниво няма изрични забрани за участието на жени в стопанската дейност. Но установените порядки отчасти регулирали икономическия живот, обусловен от социално-религиозни норми, народно възприятие, а и суеверия.

Обективно погледнато, жената е участвала в сезонната земеделска дейност, но с помощни функции. В „Геопоника“ е указано да се избират предимно лица от мъжки пол в селскостопанската дейност, поради по-добрите им физически качества (Owen 1805: 35). В резултат на това като обществена норма се оформило мъжът да отговаря за стопанисването на поземленото имущество (Георгиева 2011: 243, 248), докато за жената оставало пространството на дома и грижата за семейството⁴ (Laiou 1992: 3 – 5; Laiou 2016: 261 – 262; Nasaina 2018: 31).

³ По-специфичното отношение спрямо жените се отнася и за манастирското пространство, с по-строги правила на поведение и по-стриктно съблюдаване – „не, защото ги мразим [жените]... а, защото се опасяваме от вреда от тяхна страна... в случай, че са причина по-скоро за зло, отколкото за добро...“ (Rule of John for the Monastery of St. John the Forerunner of Phoberos, trans. Robert Jordan) (Thomas, Hero 2000: 937). Сходно е и в сръбските хрисовули (Новаковић, 1912: 763). В друг текст пък е направена препратка към Адам и Ева – „поради завистта на дявола и слабостта/неопитността на жената...“ (Thomas, Hero 2000: 1398).

⁴ И все пак, оценката за ролята на жената в икономическия живот и реалните възможности за участие в селскостопанските и производствените дейности са

Жените не са възприемани като водеща фигура в селскостопанското производство. По-скоро участвали със спомагателни функции⁵, в резултат на физическите им характеристики. Успоредно с това средновековното общество установява правила и забрани, базирани на символното възприятие на техния образ.

Ако обърнем поглед към библейския архетип⁶ ще видим Адам, който обработва земята (Битие 3:23), и Каин като земеделец (Битие 4:2). Докато Ева е изобразявана с хурка и вретено – препратка към майчинството и символната натовареност на преденето като метафора за съзидание (Haland 2004: 172).

Другият аспект от темата допълва представата за жената в средновековната икономика. Става въпрос за един стенопис от Земенския манастир, а именно за сцената „Изковаване гвоздеите на Разпятието“. Вниманието ще се спре върху изобразените ковачи. На преден план са изографисани двама мъже, облечени в къси туники, седнали около пещ. На втори план, в средната част на сцената, е поставена наковалня. В лявата част е показан голобрад ковач, който с клещи държи гвоздей върху наковалнята, а в дясната част е изобразена жена. За женския образ се съди по прибраната с панделка коса и кройката на дългата дреха (Мавродинова 1980: 86; Мавродинова 2005: 74 – 75, 80 – 81).

Тази иконографска композиция е позната също от френски и английски ръкописи от края на XIII и началото на XIV в. Вероятно първоизточникът на подобни сцени е визан-

преимуществено за Средновековието, ако направим съпоставка с Античността (Blamires 1997: 34 – 35).

⁵ Този образ на жената и социално-икономическата ѝ функция, простираща се в рамките на домакинството, се характеризира с устойчивост. Това се доказва от описанията на пътешествениците, преминали през българските земи в периода под османска власт (Георгиева 2011: 238 – 239).

⁶ Както и в творчеството на Св. Йоан Златоуст – Roth, Anderson 1986: 17 – 18.

тийското изкуство, и то преди иконоборството (Мавродинова 1980: 87). В Холкхемската библия от XIV в. ясно се откроява женският образ (Brown 2007), който присъства и в Земенския манастир. Явно миниатюрите от английските и френските ръкописи, и стенописът от Земен са повлияни от един по-късен наратив, тъй като сведения за гвоздеите има след откриването им от Константин и Елена (Мавродинова 1980: 88 – 89).

Разказва се за евреин, който потърсил някой да изкове гвоздеите за Разпятието. Обърнал се към един ковач. Той отказал с оправданието, че ръката го боли. Но жената на ковача се съгласила да изпълни поръчката. Прави впечатление, че в различните версии на този разказ броят на ковачите варира, но жената, която кове гвоздеите, винаги присъства (Мавродинова 1980: 88 – 89). Това отново ни връща към образа на жената в средновековното общество олицетворяваща доброто, но и разглеждана като проводник на злото и изкушението.

Конкретно за стенописа от Земен е изказана хипотеза, която обаче не намира достатъчна аргументация. Твърди се, че изборът на тази сцена е насочен срещу втората съпруга на българския цар Йоан Александър (1331 – 1371) – Теодора II, която е от еврейски произход (Мавродинова 1980: 88 – 89). Тъй като в разказа се говори за евреин, потърсил услугите на ковач, това следва да се разгледа като аргумент към предположението. Но хипотезата, че изборът на сцената е насочен срещу българската царица, е по-скоро пресилена. Няма явни индикации за подобни догадки. Стенописът е базиран на византийска легенда и следва установена традиция в иконографията.

В контекста на разглежданата тема от стенописа можем да извлечем няколко извода за мястото на жената в социално-икономическия живот. Тук имаме едно наслагване на маргиналното в образа на жената. От една страна, говорим за жена ковач/занаятчия (и то в сце-

ната Изковаване на гвоздеите на Разпятието). От друга страна, за жена еврейка. В случая ще се концентрираме върху първия образ.

Жена да се занимаваща с металообработване е нестандартно за средновековното общество. Това е занаят, изискващ най-малкото физическа сила и, обективно погледнато, е трудно жена да се справи с подобна дейност. Традиционно обработката на метали е доминирана от мъжете, докато за жените остават занаятите предене и тъкане (Георгиева 2011: 241 – 242).

Като цяло търговията и занаятите, особено тези изискващи физически труд, са извършвани главно от мъжете. Но към обективната оценка се прибавя символното възприятие на ковашката дейност⁷ и то практикувана от представител на женския пол. Забелязва се идеологическо противопоставяне⁸. А като константа остава социалната норма спрямо жените и занаятчийско-търговското пространство – острото осъждане на стопанските дейности извън дома (Laiou 2016: 263).

За пределите на българската държава е трудно да намерим пространни сведения по този въпрос. Резонна изглежда аналогията с византийската колективна менталност. Като тук можем да привлечем и данните в хрисовулите – за фискалните задължения, изразяващи се в доставки на продукти от занаятчийската дейност, в полза на манастирски стопанства. В българските грамоти подобни сведения липсват, но в сръбските документи откриваме данни за конкретни занаяти. А в някои грамоти поименно са изброени занаятчийски, откъдето можем да извлечем информация за пола на лицата, упражняващи конкретен занаят.

В документа, издаден от Стефан II Урош Милутин (1282 – 1321) за манастира в Бан-

ска, са изброени ковачи, златари, дърводелци, шивачи, седлари, грънчари (Новаковић 1912: 628). В грамота за Дечанския манастир от 1330 г. са отбелязани ковачи, златари, шивачи. В хрисовула за манастира „Св. Архангели“, Призрен (1348 г.), са засвидетелствани седмина шивачи, шестима обуцари, трима ковачи. В същия документ се отбелязват един тъкач и един кожухар (Новаковић 1912: 684).

Прави впечатление по-честото изброяване на шивачи като категория занаятчийски производители и по-рядкото упоменаване на предачи и тъкачи, което може да служи като податка за диференциация между практикуването на конкретни занаяти в домашни условия и развитието им в професионално занимание, а оттук за участието на жените в производството. По-голямата част от производителите, като професионална категория население, са мъже. Изглежда, че и тук жените попадали в маргинална позиция и често заемали второстепенна роля в занаятчийското производство (Schaus 2006: 238).

И все пак, двете сведения – от „Геопоника“ и стенописа от Земенския манастир – ни подсказват, че жените, макар и с второстепенна роля, са участвали в различни социално-икономически дейности, включително в земеделието и занаятчийското производство (ковашката дейност). Но това участие било придружено с нравствена и обществена норма.

В резултат на строгите представи за ролята на жената произтичат ограничения за участието ѝ в земеделската дейност. В „Геопоника“ се загатва за ритуалната чистота, особено във връзка с храненето и земеделието, и за опасността жена да „замърси“ продукцията. Това означава, че средновековното общество има маргинално отношение към жените (поне в определени моменти). На битово ниво обществото придава на женския образ отрицателни значения, обвързвайки тяхното присъствие с качеството на реколтата.

⁷ За повече информация за металообработването като занаят вж. Rhoby 2019: 9 – 21. А за градската икономика вж. Bennett, Karras 2013.

⁸ Има изключения, разбира се. Сведения за това откриваме у Михаил Псел за празника „Агата“ (Laiou 1986: 118 – 120).

Със стенописа от Земен също се внушава идеята за мястото на жената. Или по-точно – с какво не трябва да се занимават лицата от женски пол. Тези общностни изисквания обаче не намират изява в юридическите паметници. Липсват изрични забрани за участието на жени в конкретни стопански дейности.

И тук отново се връщаме към отличителната характеристика на средновековния свят – симфонията между идеология и символика в рамките на обозримите политически и социално-икономически процеси. В крайна сметка, обществените изисквания към жената ли предопределят участието ѝ в икономиката, или въпреки колективните норми тя е намерила своето място в стопанския живот?

Традиционното разбиране за ролята на жената се простирало главно до дома – от тук произтичат и едни от основните ѝ занимания – преденето и тъкането, натоварени с положителна символна конотация, за разлика от ковашката дейност. Реалният дискурс гравитира около домашното пространство – жената, която отговаря за дома, с второстепенна роля в производството и осигуряването на прехраната. Наред с това поставяме поверията и предразсъдъците, доловими в наративите (от земеделския наръчник „Геопоника“ до разказите на пътешествениците през османския период). Символиката в стенописите също ни показва, макар и през друга призма, социално-икономическата роля на жената от средновековните Балкани. Жената, която може да олицетворява доброто, съзиданието, но може и да навреди на цялата общност – на прехраната, на реколтата. Едно общество, което е конструирало своя свят от символи и знаци, правила и забрани, преплетени в абстрактното и прагматичното.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Георгиева 2011:** С. Георгиева. *Жената в Българското средновековие*. Пловдив: Фондация Българско историческо наследство, 2011. [S. Georgieva. *Zhenata v Balgarskoto srednovekovie*. Plovdiv: Fondatsia Balgarsko istoricheskoto nasledstvo, 2011].
- Мавродинова 1980:** Л. Мавродинова. *Земенската църква. История, архитектура, живопис*. София: Български художник, 1980. [L. Mavrodinova. *Zemenskata tsarkva. Istoria, arhitektura, zhivopis*. Sofia: Balgarski hudozhnik, 1980].
- Мавродинова 2005:** Л. Мавродинова. *Иконография на дванадесетте големи църковни празника в средновековната стенна живопис в България (IX – XIV в.)*. София: БАН, Кирило-Методиевски научен център, 2005. [L. Mavrodinova. *Ikongrafia na dvanadesette golemi tsarkovni praznika v srednovekovnata stenna zhivopis v Bulgaria (IX–XIV v.)*. Sofia: BAN, Kirilo-Metodievski nauchen tsentar, 2005].
- Найденкова 2018:** Д. Найденкова. Храната и храненето в средновековните славянски пенитенциални текстове. *Българска етнология*, 4, 2018, 400 – 421. [D. Naydenova. Hranata i hraneneto v srednovekovnite slavyanski penitentsialni tekstove. *Balgarska etnologia*, 4, 2018, 400 – 421].
- Найденкова 2021:** Д. Найденкова. Извън границите на средновековното общество. *Старобългарска литература*, 63 – 64, 2021, 279 – 301. [D. Naydenova. Izvan granitsite na srednovekovnoto obshtestvo. *Starobalgarska literatura*, 63 – 64, 2021, 279 – 301].
- Новаковић 1912:** Ст. Новаковић. *Законски споменици српских држава средњег века*. Београд: Државној штампарији Краљевине Србије, 1912. [St. Novakoviћ. *Zakonski spomenitsi srpskih drzhava srednjeg veka*. Beograd: Drzhavnoj shtampariji Kraljevine Srbije, 1912].
- Baumgarten 2008:** El. Baumgarten. ‘A separate people?’ Some directions for comparative research on medieval women. – *Journal of Medieval History*, 34, 2008, 212 – 228.
- Bennett, Karras 2013:** J. M. Bennett, R. M. Karras (eds.). *The Oxford Handbook of Women and Gender in Medieval Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Blamires 1997:** Al. Blamires. *The Case for Women in Medieval Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Brown 2007:** M. P. Brown. *The Holkham Bible Picture Book: A Facsimile*. UK: British Library Publishing Division, 2007.
- Garland 1988:** L. Garland. The Life and Ideology of Byzantine Women: A further note on conventions of behavior and social reality as reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources. – *Byzantium*, 58, 1988, 2, 361 – 393.
- Haland 2004:** E. J. Haland. Athena’s Peplos: Weaving as a Core Female Activity in Ancient and Modern Greece. – *Cosmos: The journal of the Traditional Cosmology Society*, 20, 2004, 155 – 182.
- Kalavrezou, Laiou 2002:** I. Kalavrezou, A. E. Laiou (eds.). *Byzantine Women and Their World*. UK: Yale University Press, 2002.
- Kazhdan 1991:** Al. P. Kazhdan. *The Oxford dictionary of Byzantium. Vol. II*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Laiou 1986:** A. E. Laiou, The Festival of ‘Agathe’: Comments on the Life of Constantinopolitan Women. – In: *Byzantium: Tribute to Andreas N. Stratos. I*. Athens, 111 – 120.
- Laiou 1992:** A. E. Laiou. *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*. UK: Routledge, 1992.
- Laiou 2016:** A. E. Laiou. *Women, Family and Society in Byzantium. Variorum collected studies series*. UK: Routledge, 2016.

- Laiou, Morriison 2007:** A. E. Laiou, C. Morriison. *The Byzantine Economy*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Littlewood, Maguire, Wolschke – Bulmahn 2002:** A. Littlewood, H. Maguire, J. Wolschke – Bulmahn (eds.). *Byzantine Garden Culture*. USA: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.
- Nasaina 2018:** M. Nasaina. Woman's Position in Byzantine Society. – *Open Journal for Studies in History*, 1, 2018, 1, 29 – 38.
- Owen 1805:** Γεωπονικά. Agricultural pursuits, translated from the Greek, by the Rev. T. Owen. Vol. I, London, 1805.
- Owen 1806:** Γεωπονικά. Agricultural pursuits, translated from the Greek, by the Rev. T. Owen. Vol. II, London, 1806.
- Rhoby 2019:** A. Rhoby, Gold, Goldsmiths and Goldsmithing in Byzantium. – In: *New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th – 15th Centuries)*. Antje Besselmann-Ruickbie (ed.), 2019, 9 – 21.
- Roth, Anderson 1986:** St. John Chrysostom. *On Marriage and Family Life*. Trans. Catherine P. Roth, David Anderson. USA: St. Vladimir's Seminary Press, 1986.
- Schaus 2006:** M. Schaus (ed.). *Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia*. USA: Routledge, 2006.
- Thomas, Hero 2000:** J. Thomas, A. C. Hero (eds.). *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. USA: Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, 2000.

Хон. ас. д-р Теодора Георгиева

Пловдивски университет

„Паисий Хилендарски“

tedi.krasimirova@abv.bg

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПО СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „ВЪЗРАЖДАНЕ“

Денис Иванов

THE APRIL UPRISING ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER “REVIVAL”

Denis Ivanov

Abstract: *The Bulgarian political newspaper “Revival” published several materials dedicated to the preparation and course of the April Uprising of 1876. In these materials, the uprising was presented in a romantic and hyperbolic manner. The available documentary evidence suggests that the main reason for this was the desire of the newspaper’s editorial board to convince the representatives of the Bulgarian emigration to provide moral and, above all, material support to their rebellious compatriots.*

Keywords: *The April Uprising, 1876, the newspaper “Revival”, the Bulgarian National Liberation Movement.*

Отдавна установен факт е, че Априлското въстание от 1876 г. получава широк отзвук както в родния, така и в чуждия съвременен нему периодичен печат¹. Сред изданията, които отразяват това паметно събитие, е българският политически вестник „Възраждане“, излизал в румънския град Браила – едно от най-важните културни средища на българите през XIX в.², в периода от началото на м. юни до края на м. октомври 1876 г. (по стар стил). Първоначално в. „Възраждане“ бил печатан

в печатницата на известния български печатар Димитър Паничков (1810 – 1909), а след това – в тази на Перикли М. Пестемалджиоглу, известна с името „Триъгълник“; цената на годишния му абонамент на територията на Румъния била в размер на 25 франка, а извън Румъния – 30 франка³. Редактори на в. „Възраждане“ били Тодор Пеев (1842 – 1904) – учител, драматург, член-деловодител на Българското книжовно дружество в Браила и участник в националноосвободителното движение, Светослав Миларов (1849 – 1892) – журналист, сътрудник на различни български

¹ Общи сведения за отразяването на Априлското въстание в българския и чуждия периодичен печат вж. при Възвъзова-Каратеодорова 1966: 181 – 201.

² За мястото на гр. Браила в Българското културно-национално възраждане вж. Жечев 1970.

³ Повече за в. „Възраждане“ вж. Стоянов 1957: 464 – 465; Боршуков 1976: 388 – 389.

и чуждестранни вестници, и Иван Драсов (1848 – 1901) – участник в националноосвободителното движение, секретар на Централния български революционен комитет (ЦБРК) със седалище в гр. Ловеч в периода 1871 – 1872 г. и на Българския революционен комитет (БРК) в Букурещ през 1875 г.

Обстоятелството, че във в. „Възраждане“ са публикувани различни материали, посветени на въстанието от м. април 1876 г., не е неизвестно на българските изследователи. Досегашните анализи и интерпретации на свързаните с Априлската епопея публикации на „Възраждане“, обаче, са твърде схематични и недостатъчно изчерпателни. Някои автори отбелязват само, че в. „Възраждане“ прави една „възторжена възхвала“ на делото на въстаналия български народ (Стателова 1976: 325; Леков 1978: 138). Други констатира, че браилският вестник представя Априлското въстание по романтичен и дори преувеличен начин (Боршуков 1976: 388; Проданов 2019: 127 – 128). Цел на настоящата статия е да предложи един възможно по-пълнен и задълбочен анализ на информацията за хода на въстанието от м. април 1876 г., поместена по страниците на браилския вестник, както и да отговори на въпроса – защо в. „Възраждане“ представя въстанието по този начин.

Водещо място сред посветените на епопеята от м. април 1876 г. публикации във в. „Възраждане“ заема поместената в брой № 1 на вестника редакторска статия „Въстанието в Българско“⁴. Съдържанието на тази статия може да се раздели на две условни части – увод и изложение. От увода става ясно, че причината за написването на статията били някои „криви тълкувания“ за нашето „всена-родно въстание“, които се появили в европей-

ския печат. След като получили сведения за развоя на въстанието, редакторите на вестника решили да оборят „кривите тълкувания“ и да запознаят читателите си с „истината“.

В началото на изложението се заявява, че „душата, силата и животът на днешното вътрешно всенародно въстание“ били Васил Левски и Ангел Кънчев. Припомня се, че тези двама „неуморими поборници за свободата на народа ни“ са загинали мъченически – „Първият обесен мъртъв⁵ в София в началото на 1873 г., а вторият сам убит в Русе на 5 март 1872 год.“ Но „семето“, посято от Левски и Кънчев, не изгнило, а пораснало и дало плод, от който „днес окусваме“. След тяхната гибел в „главни двигатели“ на комитетското дело, които довели последното до настоящия „удовлетворителен резултат“, т.е. до въстанието, се превърнали: Христо Иванов Книговезеца (Големия), Иван Хаджидимитров, Никола Обретенков, отец Матей Преображенски, Стефан Стамболов, Панайот Волов и още мнозина други. Тези искрени синове на България неотклонно следвали „програмата на Дякона и Кънчева“, в резултат на което въстанието се приготвяло „цели 7 години“. Изтъква се, че намеса в това „велико предприятие“ нямала нито Русия, нито Сърбия, нито Румъния, „а чисто народът само е жертвувал, сам се е организирил и сам е прогласил борбата за живот или смърт, разбира се, след като е преценил обстоятелствата и е извадил точно своите сили“⁶. Очевидно това уточнение е направено с цел оборване на някое от гореспоменатите „криви тълкувания“ в чуждата преса за въстанието като дело на външни сили и интереси.

⁴ Статията „Въстанието в Български“ е частично публикувана и в изданията през 1976 г. *Възпоменателен сборник по случай стогодишнината от Априлското въстание и Ботевата чета 1876*. Вж. Възвъзова-Каратеодорова 1976: 121 – 122.

⁵ Това фактологически невярно твърдение вероятно е резултат от появилите се през 1873 г. слухове, че след залавянето си Васил Левски е бил подложен на ужасни мъчения и накрая окачен на бесилото „полумъртъв“. Вж. Възвъзова-Каратеодорова, Жечев 2007: 109 (Писмо на Данаил Христов Попов до Иван Драсов от 4 август 1873 г.); В. *Независимост*, бр. 46, 11 август 1873 г.

⁶ В. *Възраждане*, бр. 1, 5 юни 1876 г.

Статията продължава с твърдението, че още преди осем месеца населението в петнадесетте главни пунктове на въстанието – Панагюрище, Копривщица, Стара Загора, Сливен, Котел, Ямбол, Търново, Габрово, Троян, Враца, Берковица, София, Пирот, Разград и Шумен, започнало да си подготвя храни и други потребности за бой, като пресмятало те да му стигнат „най-малко за една година време“. За начало на въстанието бил определен „достопамятният за цялото словянство ден 11 майя, т.е. Св. Кирил и Методий“. Главната причина, поради която панагюрци не дочакали този ден, било обезчестяването на едно 8-годишно българско момиче от един 40-годишен турчин, както и насилията, които съпровождали опита на османската власт за предварително събиране на данъците. Преждевременното начало на „кръвавата сватба“ обаче не ѝ попретило само за една седмица да се разпространи из цялата Пазарджишка и Пловдивска околност, а в рамките на две седмици – и в околностите на Ихтиман, Самоков, Стара Загора, Казанлък и Хасково. В гористите местности на Тракия се намирали 24 000 въстаници.

Въстанието се разпространило и в „собствена“, т.е. в Северна България (Мизия). Само за десет дни бунтът се разпространил в цялата Търновска, Габровска, Севлиевска, Троянска, Сливенска, Котленска и Ямболска област, а след това и в Шуменската, Разградската, Провадийската, северната част на Одринската, Варненско-Бургаската, Софийската, Врачанската и Пиротската околности. Първият въстанически пункт в Северна България бил Дряновският манастир. Броят на въстаниците тук възлизал на около 22 000 души. По-забележителните сражения на този етап от въстанието се провели в Панагюрище, Копривщица, Клисурса, Дряновския манастир, Хаинбоз, Ново село и Раковица. Броят на жертвите и ранените все още не можел да се уточни. Знаело се само, че по-големите градове са

пълни с ранени хора „и че от турците са паднали много повече нежели от българите“⁷.

Съдържащата се в статията „Въстанието в Българско“ метафора, че посятото от Васил Левски и Ангел Кънчев „семе“ не е изгнило много напомня на един откъс от мемоарно-историческото съчинение на Иван Драсов „Софийското приключение в края 1872 г. или сто български заточеници“, писано с прекъсвания в периода от пролетта на 1875 до първите месеци на 1876 г. Във въпросния откъс се заявява, че Никола Филиповски, Георги Стойков Раковски, Панайот Хитов, Филип Тотю, Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Ангел Кънчев и най-вече Васил Левски са посели „семката на свободата“, която не е паднала на камък, „но напук на неприятелите ни, паднала е в наторената от българска кръв земя – земя плодородна – и не е изсъхнала, но е веч покарала и доста яки корени, а клоните ѝ са веч загърнали цяло Българско – остава само плод[т] да узрее, от който плод без съмнение с Божя воля и със силните български мишци скоро ще укусиме.“ В съчинението на Драсов откриваме и една висока оценка за същите личности, които в статията „Въстанието в Българско“ са посочени като продължители на делото на Васил Левски и Ангел Кънчев – Христо Иванов, Иван Хаджидимитров, Никола Обретенов, отец Матей Преображенски, Стефан Стамболов и Панайот Волов (Възвъзова-Каратеодорова, Жечев 2007: 206, 212). Тези данни ми дават основание да допусна, че авторът на „Въстанието в Българско“ е Иван Драсов или най-малко, че въпросната статия е писана с негово участие.

В брой № 1 на в. „Възраждане“ е публикувана и статията „По-нови известия по въстанието“. Тази статия започва с новината, че плевенският каймакамин Дели Неджиб е показал своята „зверска деятелност“ за помирение на въстаниците в Батошево. Въпросният

⁷ Пак там.

каймакаминин събрал отряд от 1000 черкези и 500 башибозуци, с които нападнал селото. По време на битката, която продължила 10 часа, загинали 200 души от черкезите и башибозуците и 37 от българите. „Когато Дели Неджиб бил вече обърнал гърба си на бяг, внезапно се появили още башибозуци, с които той нападнал повторително на Батошево, но нашите сполучили да се оттеглят в горите.“ След оттеглянето на въстаниците ордите на Дели Неджиб „с голяма ярост“ нападнали останалите в селото жени, деца и старци. На 18 май Дели Неджиб научил, че от Влашко е минала българска чета, която се отправила към Враца⁸. Тогава той събрал нови 2000 черкези и башибозуци, с които тръгнал да гони четата. Според достигналите до редколегията на в. „Възраждане“ сведения по-голямата част от тази нова войска на Дели Неджиб била избита от въстаниците, а самият той заловен⁹.

Друга новина, която научаваме от статията „По-нови известия по въстанието“, е, че огънят на въстанието е обхванал и свищовските села Овча могила и Хамер¹⁰. До надигането на тези села се стигнало поради следните обстоятелства: двама черкези се опитали да отвлекат една българска девойка, която се връщала от панаира в с. Хамер заедно със семейството си. При нападението единият от черкезите бил убит, а другият успял да избяга. Щом се върнал в с. Овча могила спасилият се черкезин разтръбил навсякъде, „че имало в Хамер въстаници“. Това известие стигнало до Свищов, откъдето били изпратени два кавалерийски ескадрона, един пехотен полк и още няколко черкези и башибозуци. Когато

осъзнали, че са в опасност, жителите на Овча могила и Хамер решили да грабнат оръжието. Между тях и пристигналите османски сили се завързало „кърваво сражение“, в което последните били отблъснати.¹¹

Материали, посветени на Априлското въстание, най-вероятно е съдържал и брой № 2 на в. „Възраждане“¹². За съжаление, екземпляри от този брой на вестника все още не са открити. Последните материали за хода на въстанието са поместени в брой № 3 на в. „Възраждане“. В дописка от Свищов с дата 10 юни 1876 г. се съобщава, че в околностите на Търново и Габрово се провели много битки, в които османските сили претърпели „големи загуби“. Действащата в този район чета на Цанко Дюстабанов значително увеличила своя състав. „Не е истина – заявява дописникът, – че той [Дюстабанов – б. а.] бил ранен, а според други – уж уловен и затворен в Търново.“ От свищовската дописка научаваме и че Троянският балкан бил „пълнен с въстаници“, които се готвели да нападнат Троян. Фазлъ паша, който бомбардирал Троянския манастир, бил нападнал и разбит, „щото едва можал да се избави с бег“¹³. Част от съдържанието на една друга дописка в същия брой гласи: „Нашите въстаници успяват къде Враца и София. От Ботйовата чета са загинали само 10 души и двойца са уловени. Тая чета се е увеличила на 4000 души. Едно отделение тръгнало да посрещне четите, които минават из Сърбия.“ Тази дописка е изпратена от гр. Гюргево¹⁴.

¹¹ В. *Възраждане*, бр. 1, 5 юни 1876 г.

¹² Основание за подобен извод дава например обстоятелството, че в края на статията „По-нови известия по въстанието“ се съобщава, че в следващия брой ще бъдат изнесени подробности за съдбата на едно от най-големите огнища на бунта в Тракия – с. Брацигово. Вж. В. *Възраждане*, бр. 1, 5 юни 1876 г.

¹³ Пак там, бр. 3, 22 юни 1876 г. Авторът на дописката твърди, че се позовава на разказите на двама българи – единият от Търново, а другият от Троян.

¹⁴ Пак там.

⁸ Става дума очевидно за четата на Христо Ботев.

⁹ Като източник на тази информация се посочва чешкият вестник „*Národní listy*“.

¹⁰ Опитът ми да открия повече информация за село на име „Хамер“, намиращо се в района на гр. Свищов, завърши неуспешно. Поради това съм склонен да приема, че това село може да е измислица на автора на статията „По-нови известия по въстанието“.

В брой № 3 на редактирания от Т. Пеев, Ив. Драсов и Св. Миларов вестник откриваме и едно своеобразно продължение на статията „Въстанието в Българско“ с подзаглавие „Описание на първия период на въстанието в Тракия според един пътник“. В началото на текста „пътникът“ съобщава, че когато научил за надигането на панагюрци, се е намирал в гр. Татар Пазарджик. Новината за началото на въстанието предизвикала голям страх както сред българското, така и сред турското население в града. Страхът поутихнал, когато на втория ден от въстанието в Татар Пазарджик пристигнал един отряд войници от Пловдив. След като увеличил състава си с 1000 души башибозуци и черкези, този отряд потеглил към Панагюрище. Същия ден „пътникът“ заминал за жп станцията в Саранбей¹⁵. Два дни по-късно в Саранбей пристигнали двама турци, които му разказали, „че войската била отблъсната с големи загуби, а от черкезите и башибозуците се върнали само 170 души.“ В резултат на това пловдивският мютесариф телеграфирал до Одрин с молба за изпращане на военна помощ. След три дни помощта пристигнала и подсилените османски части отново нападнали Панагюрище. Този път борбата продължила „цели 5 дни непрестанно“. Отбраната на града била пробита и османлиите успели да влязат в една махала и да пленят два големи и единадесет малки дървени топа. „Тук съм длъжен да забележа – изтъква авторът, – че за разорението на Панагюрище съм слушал да говорят гърците, които се намират в служба на Саранбейската станция.“ Два дни след заминаването на османските сили към Панагюрище Саранбей бил нападен от „една чета въстаници“. Към тази чета се присъединили управителят на горския железопътен път Йордан, както и „много юнаци“ от Саранбей и околните села. Въстаниците нападнали и запалили жп стан-

цията, след което развалили и 6 км от железопътните релси. Щом се снабдили с голямо число оръжие, барут и други потребности, те се оттеглили в горите.

В отделен параграф „пътникът“ разказва и за хода на въстанието в Копривщица и Клисура. По думите му загубите на османските сили в тези селища били „двойни и тройни“. От башибозуците загинали 800 души, а от редовните войници – 300 души; 200 ранени османски войни били откарани в Одрин. Когато пристигнал в Цариград, „пътникът“ научил, „че уж турските войски сполучили да влезнат в Клисура и Копривщица, а нашите през Средна гора влезли в Стара планина“.¹⁶

След края на това свидетелство редколегията на „Възраждане“ привежда откъс от писмо, което получила от „един приятел из Русе“. Във въпросното писмо се твърди, че българските въстаници все още не са загубили нито Панагюрище, нито Копривщица. „Колкото пъти и да са търгали за Панагюрище, [османците – б. а.] не са могли да идат по-далеч от Калагларе¹⁷, дето въстаниците са се утвърдили по околните каменисти бърда“. Въстаническата подготовка в Панагюрище и неговия район била на много добро ниво; още от зимата народът си осигурил почти всичко потребно. И богати, и сиромаси жертвали кой каквото имал пред общия олтар. Впечатлява твърдението, че двацет моми от с. Мечка помолили панагюрските войводи да ги приемат за войници и последните ги приели, „като първо се уверили в способността им да въртят пушката доста вещо“. Примерът на тези „амазонки“ бил последван и от много панагюрки. Неспособните да носят оръжие били отведени в специални колиби в планината.¹⁸

Вече беше посочено, че сведенията за размера и успехите на Априлското въстание,

¹⁵ Днешният град Септември.

¹⁶ В. *Възраждане*, бр. 3, 22 юни 1876 г.

¹⁷ Днешното село Левски, област Пазарджик.

¹⁸ В. *Възраждане*, бр. 3, 22 юни 1876 г.

поместени във в. „Възраждане“, са силно преувеличени. Любопитно е, че още в своята програмна статия („Наший[т] програм“) редколегията на „Възраждане“ изрично заявява, че ще се стреми да представя на своите читатели „верни сведения и точни оценки върху движението на въстанията на Балканския полуостров, а особено върху българското въстание“¹⁹. Заявка за точно и вярно отразяване на фактите, „без ни най-малко преувеличение“, откриваме и в началото на статията „Въстанието в Българско“. Защо тогава се стига до това разминаване между обещание и изпълнение?

Имайки предвид, че повечето от публикуваните във в. „Възраждане“ материали за хода на Априлското въстание са представени като разкази на очевидци от първа или от втора ръка, може да се предположи, че Т. Пеев, Ив. Драсов и Св. Миларов просто са били заблудени от своите източници на информация. Според мен обаче при анализа на въпросните материали трябва да се вземе предвид и обстоятелството, че целите, които редакторите на в. „Възраждане“ си поставят по отношение на въстанието, не се изчерпват само с неговото отразяване.

„Българското въстание – четем в статията „Наший[т] програм“, – колкото голямо и силно да е то, засега още се ограничава въ[в] вътрешните предели на Балканския полуостров и никому не е предопределено да поддържа тайни и непосредствени свързки, както и разменения на мисли с това въстание толкова, колкото на българската емиграция. Според това обстоятелство отваря се, по наше мнение за българската емиграция двойна работа: 1. Материалното поддържане на въстанието, и 2. моралното му поддържане.“ Пояснено е, че под материална поддръжка редколегията разбира набиране на доброволци, пари и всякакви други помощи за въстаниците, а под морална – застъпване на българските интереси

пред европейските правителства и народи.²⁰ Основателно е да се предположи, че въпросът за моралната подкрепа на въстанието е включвал и повдигане духа на българите – както в страната, така и в емиграция.

За да запознае Европа със състоянието и интересите на българите, редколегията на в. „Възраждане“ решава да публикува някои от статиите си във френски превод. Може с голяма доза увереност да се предположи, че обнародването на материали от типа на „Въстанието в Българско“ също е било част от плана на Т. Пеев, Ив. Драсов и Св. Миларов за постигане на горепосочените цели и по-специално на първата – спечелване на материална подкрепа за българските въстаници. Най-важна роля за възприемането на тази тактика може би е изиграл бившият секретар БРК в Букурещ и реален ръководител на цялата подготовка на инициирания от този комитет опит за въстание в България през 1875 г. – Ив. Драсов.

Известно е, че според първоначалния план на Ив. Драсов и останалите членове на БРК основната тежест за въстанието трябвало да падне върху емигрантските чети, които те се надявали да подготвят с материалната подкрепа на българската емиграция. Емиграцията обаче отказала да отпусне поисканите от нея финансови средства, преди да разбере, че бунтът в България наистина е започнал (Митев 1998: 197 – 200). Няколко месеца по-късно Драсов участва в т.нар. Браилско събрание от 6 март 1876 г. Едно от решенията на това събрание предвиждало българската емиграция да събере 9000 франка, които да се използват за подготовката на три въоръжени чети. Инициативата обаче завършила неуспешно (Митев 2004: 287 – 289). Всички тези обстоятелства вероятно са довели Ив. Драсов до заключението, че единственото средство, чрез което емигрантските дейци могат да бъ-

¹⁹ Пак там, бр. 1, 5 юни 1876 г.

²⁰ Пак там.

дат убедени да развържат кесите си, е въстанието от м. април 1876 г. да бъде представено възможно най-възходящо. Освен това историческата наука разполага с различни източници, които категорично доказват, че Ив. Драсов и преди си е служил с благородни лъжи в името на революцията²¹.

Начинът, по който Т. Пеев, Ив. Драсов и Св. Миларов се опитват да осигурят материална подкрепа за своите въстнали сънародници, може да получи различни оценки. От една страна, обстоятелството, че по страниците на в. „Възраждане“ няколкократно се заявява, че в него ще се изнасят само „верни и точни“ сведения за развоя на въстанието, а в действителност се прави точно обратното, създава риск от поява на основателно недоверие към редколегията и всички нейни действия. Трябва да се отбележи и че инициативата на Пеев, Драсов и Миларов е твърде закъсняла. По времето, когато в. „Възраждане“ описва Априлското въстание като масово и успешно, мнозинството от неговите читатели вероятно вече са били наясно, че реалността е съвсем друга. От друга страна, обаче, наличните документални данни показват, че макар да прибегват до пропагандиране на неверни твърдения, редакторите на в. „Възраждане“ са били водени от своя патриотизъм, а не от никакви користни мотиви. Поради това критиката ни към тях не трябва да бъде твърде строга.

²¹ Като пример в това отношение могат да се посочат писмата на Ив. Драсов до Н. Обретенов и Ив. Хаджидимитров от 31 август и 7 септември 1875 г. Чрез тези писма Драсов се опитва да убеди вътрешните комитетски дейци да поемат инициативата за обявяване на въстанието, уверявайки ги, че веднага след това те ще получат „голяма помощ“ както от българската емиграция, така и от Сърбия, Черна гора, Румъния и Русия (Възвъзова-Каратеодорова, Жечев 2007: 281, 289 – 290). В действителност тези обещания са силно преувеличени.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES):

- Боршуков 1976:** Г. Боршуков. *История на българската журналистика 1844 – 1877, 1878 – 1885*. Второ допълнено издание. София: Наука и изкуство, 1976. [G. Borshukov. *Istoria na balgarskata zhurnalistika 1844 – 1877, 1878 – 1885*. Vtoro dopalнено izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976.]
- Възвзова-Каратеодорова 1966:** К. Възвзова-Каратеодорова. Българският и чуждият периодичен печат от 1876 г. и Априлското въстание. – В: *Априлското въстание 1876 – 1966. Доклади и изказвания на юбилейната научна сесия*. София, 1966, 181 – 201. [K. Vazvazova-Karateodorova. *Balgarskiyat i chuzhdiyat periodichen pechat ot 1876 g. i Aprilskoto vastanie*. – V: *Aprilskoto vastanie 1876 – 1966. Dokladi i izkazvaniya na yubileynata nauchna sesia*. Sofia, 1966, 181 – 201.]
- Възвзова-Каратеодорова 1976:** К. Възвзова-Каратеодорова. *Възпоменателен сборник по случай стогодишнината от Априлското въстание и Ботевата чета 1876*. Книга първа. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1976. [Vazvazova-Karateodorova. *Vazpomematelen sbornik po sluchay stogodishninata ot Aprilskoto vastanie i Botevata cheta 1876*. Kniga parva. Sofia: Narodna biblioteka „Kiril i Metodiy“, 1976.]
- Възвзова-Каратеодорова, Жечев 2007:** К. Възвзова-Каратеодорова, Н. Жечев. *Иван Драсов в българското национално революционно движение (1871 – 1877 г.)*. Документален сборник. Варна: Славена, 2007. [K. Vazvazova-Karateodorova, N. Zhechev. *Ivan Drasov v balgarskoto natsionalno revolyutsionno dvizhenie (1871 – 1877 g.)*. Dokumentalen sbornik. Varna: Slavena, 2007.]
- Жечев 1970:** Н. Жечев. *Браила и българското културно-национално възраждане*. София: БАН, 1970. [N. Zhechev. *Braila i balgarskoto kulturno-natsionalno vazrazhdane*. Sofia: BAN, 1970.]
- Леков 1978:** Д. Леков. *Тодор Пеев. Страници от живота и съдбата на един възрожденец*. София: Отечествен фронт, 1978. [D. Lekov. *Todor Peev. Stranitsi ot zhivota i sadbata na edin vazrozhdanets*. Sofia: Otechestven front, 1978.]
- Митев 1998:** П. Митев. *Българският революционен комитет 1875*. София: ЛИК, 1998. [P. Mitev. *Balgarskiyat revolyutsionen komitet 1875*. Sofia: LIK, 1998.]
- Митев 2004:** П. Митев. Браилското събрание от 6 март 1876 г. – *Исторически преглед*, LX, 2004, 5 – 6, 277 – 289. [P. Mitev. *Brailskoto sabranie ot 6 mart 1876 g.* – *Istoricheski pregled*, LX, 2004, 5 – 6, 277 – 289.]
- Проданов 2019:** Ю. Проданов. *Българският възрожденски периодичен печат в Браила*. Шумен, 2019. [Yu. Prodanov. *Balgarskiyat vazrozhdenski periodichen pechat v Braila*. Shumen, 2019]
- Стателова 1976:** Е. Стателова. „Ето ме цял пред вас... (Светослав Миларов)“. – Във: *Върхове на българската журналистика*. Том I. София, 1976, 321 – 338. [E. Statelova. „Eto me tsyal pred vas... (Svetoslav Milarov)“. – Vav: *Varhove na balgarskata zhurnalistika*. Tom I. Sofia, 1976, 321 – 338.]
- Стоянов 1957:** М. Стоянов. *Българската възрожденска книжнина*. Том I. София: Наука и изкуство, 1957. [M. Stoyanov. *Balgarskata vazrozhdenska knizhnina*. Tom I. Sofia: Nauka i izkustvo, 1957.]
- Д-р Денис Иванов**
 ORCID iD: 0000-0003-3260-1268
 Институт за исторически изследвания –
 Българска академия на науките
 denislavv1@abv.bg

Доц. д-р Тодор Радев е роден през 1960 г. в Пловдив. Възпитаник е на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където завършва специалностите „История“ и „Философия“ и защитава магистърската теза „Раннохристиянски ереси (II – средата на III век)“. След спечелен конкурс е редовен докторант към катедра „История на България“ в Историческия факултет на Софийския университет по програмата „Етапи и процеси в развитието на българската нация“. Защитава докторска дисертация на тема „Екзархията и българското националнореволуционно движение в Македония и Одринска Тракия (1893 – 1903)“.

Постъпва след конкурс през 1993 г. в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, където е член последователно на катедра „История“ към Филологическия факултет, на катедра „История на България“ и на катедра „История и археология“ към Философско – историческия факултет. При кариерното си развитие в Пловдивския университет придобива научните звания асистент, старши асистент, главен асистент и доцент.

Титулярен университетски преподавател е в бакалавърските програми по дисциплините „История на България (Възраждане)“ и „История на България (1878 – 1944)“. В магистърските програми води специализирания лекционен курс „Българският иредентизъм (1878 – 1919)“.

Обект на научните му интереси са българският социален и политически консерва-

тизъм, българският освободителен национализъм и иредентизъм, раннохристиянската и българската църковна история, политическата система на Княжество/Царство България. Автор е на книгите „Екзархията и българският революционен национализъм в Македония и Одринска Тракия 1893 – 1903“ (2010), „Въстанията в тактиката на българския иредентизъм 1894 – 1904“ (2015), „Политически аспекти на Българското възраждане“ (2015) и на множество научни и публицистични студии и статии. Съорганизатор и участник с академични доклади в национални и международни научни конференции.

ЧЕТНИЧЕСКАТА ВОЙНА В РЕВОЛЮЦИОННАТА ИДЕОЛОГИЯ НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ

Todor Radev

THE CHETNIK WAR IN REVOLUTIONARY IDEOLOGY OF VASIL LEVSKI

Todor Radev

Abstract: *The article makes an attempt to specify the real tactical plan of Vasil Levski for the achievement of his strategic goal – the incitement of an uprising against the Ottoman establishment in the Bulgarian lands and the restoration of the Bulgarian state. The analysis of his documentary heritage does not reveal any repudiation of the Chetnik tactics; instead it testifies about the succession and modernization of its tactical methods. In this context, special emphasis is put on both original elements of the ideology of Levski, as well as the influence exerted on him in the due course of his military training in Belgrade and the use of a Serbian military manual for Chetnik warfare. The arguments outlined in the article are aimed at rethinking the prevailing in the historiography schematic approach to these problems of the Bulgarian national revolution.*

Keywords: *Vasil Levski, chetnik tactics, revolutionary nationalism, liberation uprising, chetnik war.*

Нашето историческо съзнание, сакрализи-
рало Васил Левски като безпримерно отдаден
на Отечеството велик национален герой, ав-
томатично асоциира неговата освободителна
мисия най-вече с оптимистичната национал-
нореволюционна идеология и саможертве-
ната практическа подготовка на всенародно
освободително въстание срещу османското
господство. Категоричната обществена убе-
деност е закономерен резултат от факта, че
възпроизвежданата от поколение на поколе-
ние колективна памет и ангажираната с „ко-
митетското десетилетие“ историография са в
своеобразен режим на взаимно влияние. Във-

лечен в неговия кръговрат, персонализиран-
ят с Апостола на Свободата преход от обрече-
ната четническа тактика на емиграцията към
проектираната обща освободителна револю-
ция в Българско е добил статута на общопри-
ет идеен постулат. Вградената в паметната
символика на възрожденския „освободителен
национализъм“ на българската „потисната
нация“¹ и действаща с неотслабващ ритъм

¹ Термините са въведени в научен оборот и използвани
в контекста на Българското възраждане от Мирослав
Хрох – ерудиран чешки изследовател на специфичните
проблеми, свързани с историческото формиране на
източноевропейските нации и съответните им видове
национализъм. Вж. Hroch 1985: 57, 102.

традиция препятства опитите за научно обосновано разграничение между идеите на историческия и митологизирания Левски.

Поради неоспоримата документална информация на изворите, свидетелстващи за прилагането на т.нар. четническа тактика в нашето освободително движение и след гибелта на Апостола, историографският укор към „ретроградния“ въстанически метод изглежда преднамерен. Оценъчният упрек към „деградиралиите“ революционни епигони на Левски има априорна стойност само според теориите за задължителните масови и кръвопролитни революции, феноменизирани като изначални гаранции на историческия прогрес. Схематичният едноизмерен подход в историческото моделиране представя четническите акции на радикално настроената българска емиграция като наивен тактически похват, чийто неизбежен погром сякаш има предназначението да призове Апостола за неговата спасителна национална кауза – изграждането на комитетската Вътрешна революционна организация, която да подготви и осъществи всенародното освободително въстание.

В този критически контекст аналитично настроената мисъл логично се насочва към зададените в съвсем близкото минало въпроси, които целенасочено са оставени без отговор, за да имат смисъла на научно предизвикателство към следващите поколения изследователи на политическото ни Възраждане. Евристичният похват на Крумка Шарова, идващ от висотата на една впечатляваща научна ерудиция, е академичен зов за преоценка на тактическия смисъл, вложен в проектираното освободително българско въстание чрез подготвени от радикалната емиграция четнически походи в поробеното Отечество. Основателен повод за нов историографски анализ е сравнението между бързото военно поражение на Априлското въстание при съществуваща комитетска база в българските земи и многократните и значително по-продължителни и ефективни

въстания от четнически тип на остров Крит и в Босна и Херцеговина без предварително изградени вътрешни организационни структури. Освен това този тип въстанически акции доказва своя перспективен потенциал и при италианското Ризорджименто, което е силно въздействащ върху балканските национализми освободителен и иредентистки образец (Шарова 1988: 7). Не е без значение и непосредствената връзка на четническата тактика с хайдутството като утвърдена от повелите на самото подробно битие вековна форма на въоръжен отпор срещу османския гнет. Естествената приемственост между архаичната съпротивителна традиция и политическите цели на българския революционен национализъм генерира през 60-те години на XIX век появата на т.нар. „политически хайдути“. Такива са Панайот Хитов, Филип Тотю, Ильо Марков, Цеко Петков, Иван Кулин, Желю Чернев и плеяда други представители на този колоритен бунтовнически елит. В тази политическа реалност, характерна за тогавашната фаза в развитието на българското освободително движение, протича началният етап от формирането на Васил Левски като революционер (Бурмов 1974: 237 – 247). Напълно основателно изглежда формулираното в миналото гледище за идейната база на Апостола в навечерието на придобилите впоследствие епичен ореол неговите организационни обиколки из Българско. *Тактическите възгледи на Левски по това време* (през първите месеци на 1868 г. – Т. Р.) – обобщава Александър Бурмов – *не превишават значително тактиката на Раковски. И Левски смята, че с чети отвън може да се предизвика въстание в България. Ролята, която отдава на предварителната подготовка, също не е голяма, щом изтъква пред Геров, че за това са необходими само 25 дни. Разбира се, Левски все пак е подготвил хората, но очевидно е, че 25 дни са съвсем малко. От друга страна изявлението му, че четите ще излязат срещу*

Турция с тояги² сочи, че въпросът за успеха на въстанието все още не му е напълно ясен (Бурмов 1974: 244). Изворово основание за това становище е известното писмо с дата 1 февруари 1868 г., което Васил Левски изпраща от Белград до пловдивския вицеконсул на Руската империя Найден Геров (ВЛД: 2009, 22 – 23, 191 – 192; ВЛДН 1973: 59 – 60; Страшимиров 2014: 22).

Показателен е фактът, че идеята за бързо въстание според четническата тактика, при това без съществена предварителна подготовка, е споделена от Левски с Найден Геров към края на неговото обучение във военната школа в Белград, популярна като Втора българска легия. Това е време, когато Апостола вече е преминал през екстремно военно образование под ръководството на сръбски офицери. По този повод, разбира се, трябва да се има предвид и неговият предишен революционен стаж в Първата българска легия през 1862 г. и в четата на Панайот Хитов през 1867 г. Няма основание за съмнение предположението, че той е размишлявал и върху теоретичния замисъл, и върху опитите за практическа реализация на известните проекти на Георги Раковски за освобождение на България от 1861 – 1862 г. и от 1866 – 1867 г., превърнали се във военно-политически фундаменти на четническата тактика. При това положение само реалният прагматичен смисъл на специфичния въстанически метод може да обясни идейното ниво на Апостола през 1868 – 1869 г.

Дискусионният проблем извира от дълбоката същност на плановете за въстание чрез чети. Априорно заклеяваният четнически авантюризм, който пренебрегва необходимостта от сериозна предварителна въстаническа подготовка в българското землище, не

може да се обясни само с негативните характеристики на нашия възрожденски революционен национализъм. Неговите радикални планове несъмнено са съобразени както с консервативната психология, излъчвана от предимно аграрната структура на българско общество (актуализирана допълнително с еволюционната тактика на църковното движение), така и със сложния геополитически възел на Източния въпрос. Призованата да следва принципите на научния обективизъм историография не е длъжна възторжено да приветства предпоставената идея за пълна самостоятелност и кръвопролитна масова саможертва на българската освободителна кауза. Наложеният абстрактен исторически модел се гради върху една догматична химера. Неизбежните зависимости от външни фактори не са политически изблик на комплекс за национална малоценност, а осмислена от нашите националреволюционери реалност при цикличните кризи в сферата на Източния въпрос. Затова идейната и практическата съпричастност на Васил Левски с четническа тактика в хода на Източната криза (1866 – 1869), имаща за епицентър Критското въстание, логично го обвързва с плановете за незабавни и ефективни предимно във външнополитически аспект четнически акции в българските земи. За него евентуалните външни съюзници дори след изграждането на Вътрешната революционна организация имат съществено значение в противовес на изкуствения историографски канон, вмъкващ Апостола в доктрината за пълна и задължителна (вероятно и самоубийствена) самостоятелност на българската национална революция.³ Въздействалие върху революционното развитие на Васил Левски освободителни планове на Георги Раковски, използващи традициите на „политическото хайдутство“, проектират създава-

² В анализирания от Александър Бурмов текст на Васил Левски евентуалният бунт с тояги е изтъкнат умишлено като алтернатива при нежелание на „старите“ от букурещката Добродетелна дружина да снабдят четниците с необходимото огнестрелно оръжие.

³ По този дискуссионен външнополитически аспект на българската национална революция вж. Косев 2012: 72 – 77.

нето на четническа войска в Стара планина чрез обединение на нахлуващите от Румъния и Сърбия емигрантски чети. Същинският смисъл на планираните четнически действия в Балкана е постигането на външнополитически ефект по начин, свеждащ до възможния минимум традиционните жестоки репресии на османската власт върху обитаващото въстаническите зони християнско население. Четническата тактика се основава и върху идеята за предварителна военна подготовка на четниците в чужбина, за да може техният поход към и по Стара планина да затрудни максимално османските редовни и нередовни войски, създавайки пред дипломатията на Великите сили представа за мащабно българско въстание (Радев 2019: 59 – 80). Тези тактически възгледи и морални съображения не може да не са възбуждали у Апостола дълбок размисъл за съдбата на небоеспособните мъже, жените, децата и старците при евентуално масово българско въстание.

Символно значение за схематичния подход, наложил модела за началната хронологическа граница в дистанцирането на Васил Левски от четническата тактика и ориентацията му към идеята за изграждане на конспиративна вътрешна структура за продължителна подготовка за масово освободително въстание, има най-популярният израз от неговото писмо до войводата Панайот Хитов, хронологично ситуирано между февруари и май 1868 г. Важна роля за преднамерената историографска тенденция има Иван Унджиев в качеството си на пръв академичен биограф на Апостола (Унджиев 1967, 95 – 99). Епистоларният текст свидетелства за почтителното отношение на Дякона към персонализиращия самата четническа тактика легендарен войвода, който има решаваща роля при неговото лечение след връхлетялото го в Белград тежко заболяване. *Но пак Ви мола – пише Апостола, – и познавам за най-искренен и пръв любимец Български. Да додите при мен или да Ви пишия*

*какво ас мисла да права и ще го направа ако рече Бог с Ваше дозволение ако го намерите благосклонно и ще Ви мола да ма дозволите.*⁴ *За което ако испичеля, пичеля за цел народ, ако изгуба, губа само мене си.* (ВЛД 2009: 23). Освен исканото от считания по онова време за главен български войвода разрешение за изпълнение на замисления план, писмото по никакъв начин не свидетелства за идеен преход на Апостола от четническата тактика към проекта за вътрешна подготовка на всенародно българско въстание. Всъщност анонсираният пред войводата план на Левски е за вътрешни чети – нова идея, която вече е споделена с Найдено Геров в споменатото негово писмо до руския вицекомсул в Пловдив (ВЛД 2009: 192). Тогавашната идейна и практическа обвързаност на Дякона с четническата тактика се потвърждава и от мемоарите на неговия съратник Христо Иванов (Големия или Книговезеца), свидетелстващи за последвалите през лятото на 1868 г. промеждия на Васил Левски в Зайчар, където при опита му за организиране на чета е арестуван от сръбските власти (Маринов 1987: 238 – 239).

Обективният поглед към действителния смисъл на всеизвестния публичен девиз, одухотворяващ множеството патриотични плакати и паметници на великия национален герой, коригира началната хронологична граница на идейния преход в революционния национализъм на Левски. Констатацията е в пълен синхрон с убедителната научна обосновка на Крумка Шарова, свързваща първата и втората организационна обиколка на Апостола с плана на „Млада България“ за екстремно организиране на въстание от четнически тип в България през лятото на 1869 или пролетта на 1870 г. На фона на недостатъчно проучения от специализираната историография радикален въстанически проект контрастно изпъква автентичната

⁴ Цитатите от документалното наследство на Васил Левски и от другите исторически извори са оставени в оригинален граматически вид.

нова идея, за която Васил Левски осведомява Найден Геров и иска специалното разрешение на Панайот Хитов. Това е идеята за бърза подготовка на вътрешни чети в централната част на Стара планина, централното Средногорие и в имащата стратегически контакт с румънската и сръбската граница Северозападна България (Шарова 2000: 7 – 30; Божинов 2012: 90 – 117). Основна цел в иновативния план на Левски по това време всъщност е обединението на проектираните вътрешни български чети с нахлуващите от Румъния и Сърбия външни чети на емиграцията. Документалната аргументация в непредубедените анализи се съчетава с факта, че първите две обиколки на Левски в българските земи са финансово обезпечени от букурещкото „Българско общество“ и формацията „Млада България“, изградена върху живите конспиративни ядра на ТЦБК. Техен печатен орган е редактираният от Иван Касабов в. „Народност“, водещ политическа пропаганда с акцент върху идеята за четнически тип въстание. Съществен принос за формирането и политическите планове на „Млада България“ имат т. нар. шпиони-патриоти от българската секция на ръководения от австрийския еврей Шнайдер ефенди „Черен кабинет“.⁵ Техен конспиративен замисъл е цариградският мацинистки център на радикалния български освободите-

лен национализъм (Хаджиниколова 2014: 141 – 153), превърнат в действена съставна част на „Млада България“. Както през есента на 1868 г. (непосредствено преди първата му обиколка, из Българско), така и през март – април 1869 г. (в промеждутъка между първата и втората му обиколка), Левски усвоява чрез Иван Касабов базиращата се върху карбонарската традиция конспиративна методика и основните политически идеи на харизматичния революционен апостол Джузепе Мацини (Гандев 1946: 77 – 88). Силно конспиративно и идейно въздействие върху Апостола по същото време оказва и неговият съгражданин Теофан Райнов – мацинист и перфектен шпионин-патриот, който е инициатор и водач на пратеничеството на „Млада България“, посетило последователно Александър Херцен и Михаил Бакунин в Женева и Джузепе Мацини в Лондон през май – юни 1869 г. Невъзможно е при завръщането си към края на август 1869 г. в румънската столица Васил Левски да е останал неинформиран за препоръките, които общеевропейският „папа на революционерите“ отправя към дейците на „Млада България“ (Балабанов 1900: 195 – 196). На съвета на Мацини за непрекъснатата въоръжена активност в българските земи на готови за саможертва младежи, писмото на букурещкия център на „младите“ отговаря, че навсякъде из българското землище има малки чети, които държат органите на османската власт в постоянно напрежение (Страшимиров 2015: 131 – 132). Декларативният оптимизъм е в синхрон с поетия от Левски ангажимент като емисар на „Млада България“, подготвящ вътрешни чети в Българско за екстремно въстание от четнически тип. Точно тази ангажираност на Дякона, а не бъдещото му революционно дело, е отразена в мемоарите на Иван Касабов. *Този Васил Левски – лаконично свидетелства мемоаристът – в мое време (т.е. преди неговото оттегляне от активната политическа дейност – Т. Р.) беше най-верният наш агент* (т.е. пратеник на отъждествяваната

⁵ Разузнавателната структура на Високата порта, популяризирана чрез мемоарите на Стоян Заимов с названието „Черен кабинет“, е създадена през 1867 г. по инициатива на вътрешния министър Али паша (бъдещ велик везир). Счита се, че нейна първоначална цел е събирането на разузнавателна информация за политическите планове на емигриралите в Европа „нови османци“, които създават комитета „Млада Турция“. Поради засилената четническа активност на радикалната българска емиграция в Румъния през 1868 г. към „Черния кабинет“ е създадена и българска секция под прякото ръководство на Манол Иванов. Негова е крайно рискованата идея българските сътрудници на османското разузнаване тайно да се включат в българското освободително движение, осигурявайки му значителни парични постъпления от отпускните им „шпионски“ турски лири. Означението „шпиони-патриоти“ е дело отново на Стоян Заимов.

с ТЦБК „Млада България“ – Т. Р.), който *ходеше из България и проповядваше въстанието* (Касабов 1905: 133). Важен индикатор за задължаващата морална обвързаност на Дякона с идеята за бързо въстание чрез вътрешни и външни чети е положената непосредствено преди втората му обиколка „народна клетва“ със собственоръчен негов подпис (Страшимиров 2014: 222).

Всеизвестен факт е, че най-плодотворна е третата организационна обиколка на Васил Левски из Българско (май 1870 – април 1872), когато като постепенно избистрена актуална трансформация на „Млада България“ в Букурещ вече действа БРК (БРЦК). Съществен принос за някои идейни корекции у Левски имат преките и косвени (чрез силно въздействащата политическа публицистика на в. „Свобода“) негови контакти с Любен Каравелов, който многократно декларира и своята привързаност към мацинисткия тип революционен национализъм (Шарова 1987: 66 – 89). По това време в основни линии е изградена конспиративната комитетска структура на Вътрешната революционна организация. Предубедената историографска нагласа налага тезата, че Васил Левски вече безвъзвратно е изоставил четническата тактика. Оцелялото документално наследство на Апостола обаче е лишено от сведения за негово радикално разграничение от методите на четничеството. Прословутата „Нареда на работниците за освобождението на българският народ“⁶ повелява: *С една обща револуция да са направи коренно преобразуване на сегашната държавна деспотско – тиранска и да са замени с демократска република (Народно управление) на*

същото това място, което ся нашите прадеди съ[с] силата на оръжието и съ[с] своята свята кръв откупили, в което безчеловечно беснеят турски касаджийи и еничари, и в което владеят правото на силата, да са подигни храм на истинната и правата свобода и турският чорбаджилък да даде място на съгласието, братството и равенството между всичките народности, българи, турци, евреи и пр. щат бъдат равноправни в сяко отношение, било въ[в] вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички щат спадат под един общ закон който по вишегласието на всичките народности ще са избере (ВЛД 2009: 51). Този често цитиран текст традиционно е използван като документално доказателство, че Васил Левски е тласнал българското освободително движение към решително изоставяне на недалновидната четническа тактика, изкачвайки го теоретично и практически на задължителното за крайния успех качествено ново тактическо ниво – масовото освободително въстание. *Общата революция*, призвана да отхвърли османската власт и да положи основите на *демократска република*, обаче, не е тактически метод, а голямата стратегическа цел, посочена в своеобразния преамбюл на „Наредата“, който неслучайно е означен като „Подбуда и цел“.

Автентичните документални сведения показват, че и в първостепенен извор за най-високото ниво в идейното развитие на Левски, какъвто безспорно е „Наредата“ (или т.нар. Проектоустав), присъстват характерни за четническата тактика елементи. Тайната полиция очевидно е въоръжена структура на Вътрешната революционна организация, имаща характер на постоянно действащи малки вътрешни чети със специално предназначение. *Членовете на полицията* – повелява „Наредата“, – *трябва да са хора избрани, юнаци, решителни, верни и постоянни* (ВЛД 2009: 52). Предвижданият подбор на кадри не се различава от изискванията за четниците в предиш-

⁶ Следващите цитати от Проектоустава на Вътрешната революционна организация са според неговия най-ранен известен вариант с характерните за Левски граматически особености, тъй като популярният редактиран текст на „Наредата“ всъщност е препис, направен по-късно от дейци на Троянския частен революционен комитет.

ните четнически правилници и закони на Георги Раковски и Панайот Хитов. Предвидено е малките вътрешни чети на тайната полиция да са *распръснати по сичките градища*. Те са поставени под директния контрол на Централния комитет в Ловеч. На вътрешния Централен комитет е дадено правото да определя количествените параметри на тайната полиция. Според принципите на строгата конспирация *никой от чясните комитети нема да знай от кои лица тя състои*. Със своите ревизионни, разузнавателни и наказателни акции малките чети на тайната полиция следва да са *извършителна власт на Ц. К.* Предишната идея за създаване на вътрешни чети е база, която е доразвита от Левски в организационно отношение: *С хора, било за вайводи, пощари, полициени, или пък за действующ на първи позив вайници, ще са снабдява Ц. Р. Б. К. или направо, или чрез другите чясни комитети, по наредбата, която той ще им даде* (ВЛД 2009: 52).

Безпристрастният прочит на „Наредата“ дава индикация, че Васил Левски не е отхвърлил добре известните му от личен опит позитиви на четническите правила, а се стреми да ги усъвършенства и приспособи към новите условия при вече изградената комитетска мрежа. Специално внимание в Проектоустава е отделено на качествения подбор на вайводите, които в хода на готвеното въстание очевидно отново ще командват чети. *Когато някой вайвода са яви на ЦК и поиска да бъде приет – инструктира Проектоуставът, – трябва по напред да положи испит от нужните военни науки, пред комисията военна, която Ц. К. ще нареди и според знанието му ще застъпи и приличното място – без испит ни е приет никой. Длъжностите на вайводите са: да пригледват позициите, да изберат и определят бранителните точки и да направят нужните фортификаторни планове за укреплението им, да назначат опирационните и комуникационните линии, да направят нуж-*

ния воен закон и най-подир да вдигнат народните байраци и да прогласят народната свобода и Българската република (ВЛД 2009: 53). Силно впечатлява фактът, че вайводите са призовани веднага след началото на въстанието да изработят специален военен закон. Това определя водещата им роля в условията на реална война, когато действието на „Наредата“ следва да се прекрати. *Тоя закон – подчертава заключителната забележка в Проектоустава – ще трае до захващането на революцията – щом гръмне първата пушка важността му пада и ще влезе в действие нов воен закон когато вайводите с съгласието на Ц. Комитет нареждат* (ВЛД 2009: 54).

Запазените документи на Левски от 1871 г. съдържат показателни сведения за неговите намерения как да се приложат ефективните методи на четническата тактика при подготовяното мащабно българско въстание. Затова е необясним слабият интерес на специализираната историография към тази отдавна въведена в научен оборот и впоследствие публикувана в актуализирани варианти изворова база. Спорадичните изключения отново открояват научния принос на изследовател, в чийто впечатляващ историографски арсенал неизменно изпъква стремежът за цялостен и максимално обективен анализ на изворите (Шарова 2000: 19 – 21). В конкретния случай специално внимание заслужава писмото на Васил Левски до Данаил Попов, писано на 5 февруари 1871 г. В него Апостола апелира за ускорени действия за осигуряване на модерно оръжие. По всяка вероятност той е осведомен и впечатлен от скорошното поражение на Франция във френско-пруската война и последвалите барикадни боеве в Париж при започналата гражданска война, генерираща учредяването на т.нар. Парижка комуна. *Като бъдим вече готови да купим горните пушки – пише Левски на най-доверения си съратник в Турну Мъгуреле, – в същото време ще ни трябват хора! Които познават що*

годе военната тактика. Ще намерим войводи, но неучени, а юнаци за извън градовете; като за по планини, друмища, села и пр., а за градовете трябва по-ученички! Що годе да познават тактика, и дисциплина. Да знае кои улици да затвори, кои да отвори, кои и какви къщи трябва да осигори за профилиране, срещу всякакви противности, каква форма трябва да даде на шията който ще заобиколи града според местоположението му, ако има реки, блата, гори и шомати места! (ВЛД 2009: 29). Този текст представя синтезирано част от военния план на Васил Левски за готвеното въстание, в което на четническата тактика и войводите от типа на Панайот Хитов и Филип Тотю с присъщата им четническа тактика е отредена важна роля. Въстаническите действия в градовете предвиждат барикади, укрепления, военна дисциплина и гъвкаво военно съобразяване с тактиката на противника, но очевидно и в този аспект планът разчита на специфичната четническа методика. В градските условия обаче Апостола повелява да се приложат усвоените във Втората легия правила за четническа война, изискваща съответния вид обучени военни предводители.

Убеден в прагматичната необходимост да се използва потенциалът на четническата тактика при предстоящото въстание, Левски закономерно поддържа непрекъсната епистоларна кореспонденция с живеещите в емиграция авторитетни войводи на „политическите хайдутини“. Той се стреми да ги приобщи към своя нов революционен проект, прокарвайки и идеята за зимна въстаническа акция. *Размислете зрело* – пише Апостола на 1 март 1871 г. до намиращия се в Одеса емблематичен за четническата традиция войвода Филип Тотю, – *че работата ни не е само по Бълканат! Но революцията в място, после идат главните пътища и подир тях селата, на после гората?!!! Виш сега, ни ще ли ни помогне зимата! Която ще отегчи пътят на войските (редовната турска армия – Т. Р.), а решително на арти-*

лерията и всадниците! Без тях султанът е мъртав, а ния сме господари вече (ВЛД 2009: 30). Утвърдено е историографското гледище, че идеята на Васил Левски за зимно въстание е оригинално иновативно хрумване, но то вероятно е резултат и от военното му обучение в Белград, където сръбските офицери обръщат специално внимание на този вид ефективни на изненадата при въстание от четнически тип.

Стремежът на Левски да усъвършенства четническата тактика като важен елемент от цялостната тактическа система на готвеното въстание личи от неговите призови до Любен Каравелов и Иван Кишелски за превод от сръбски или руски на български език и отпечатване на подходящи учебни книги. *Войнишките правила* – пледира Апостола в писмо до Данаил Попов от 26 април 1871 г. – *ги искаме преведени на български, на напечатани. Първо да са тури да ся печята фортификацията и тактиката с фигурата (образите), без друго е нужна от сичката най-напред. После всичките други: полска служба, логорна служба, унутрашна служба и пешячко правило. Фортификацията, точно с сичкият образи най-добре може да са приведе от руски на български. Нека Каравелов да пиши в Одеса, или дето знае, чи може да са намери някой да я приведе, по-просто български, комуто ще заплатим. Също и другити да са приведат на български, чи ако не могат да ги напечатат нека ни ги проведат ръчписни, чи ниш щем са мъчи да приписваме като са ни може инак* (ВЛД 2009: 35; ВЛДН 1987: 83). В следващото свое писмо до Данаил Попов с дата 30 април 1871 г. ръководителят на Вътрешната революционна организация отново акцентира върху необходимостта от теоретични военни книги, подходящи за българските условия: *Въ[в] вашето* (предишното му писмо до специалния конспиративен посредник в Турну Мъгуреле – Т. Р.) – *имахти бележка за Каравелова, да прибърза с бележите и войнишките правила да ся припишат на български. От тях*

по-първата е фортификацията, за която да намерити Каравелов кой по-способен да я приведе на чисто български със сичкият фигури (образи). Същият може да задължи пък Киселски (българина на руска военна служба подполковник Иван Кишелски, впоследствие генерал – Т. Р.)⁷ – той да намери та от руски на български, защото нашата фортификация дето сме я учили от сръбски, няма вътри всичкият образци, без които са ни бива (ВЛД 2009, 36; ВЛДН 1987, 84). Цитираният пасаж свидетелства, че при титаничното си организационно дело Апостола използва някакво учебно пособие за военна подготовка. Това се потвърждава от данните на родственика му Васил Караиванов за ползвана от Левски сръбска „четническа книга“ (Караиванов 2014: 235). Тези данни, допълнени със сведенията на Иван Драсов за обсъжданите при основаването на частния комитет в Ловеч задачи на четите, подтикват Крумка Шарова към основателното предположение, че Васил Левски е притежавал някакъв сръбски военен учебник. По всяка вероятност това е книгата на сръбския офицер Любомир Иванович (през 1867 – 1868 г. щабскапитан и адютант на княз Михаил Обренович, впоследствие полковник), известна с българското си заглавие „Четование или война с чети“, която е използвана при военното обучение на Втората легия в Белград (Шарова 2000: 23). Изворова индикация в този смисъл е писмото на Апостола до Данаил Попов от 20 юни 1871 г. *Нали Ви отговорих* – напомня предишните си призиви Левски, – *какво ни ни са потребни на сръбски език, само за мен, да* (т.е. за него сръбският език е разбираем – Т. Р.), *но други не могат и да откъснат* (не разбират сръбския текст – Т. Р.). *Затова Ви и писах да видити или в Одеса, или в Букурещ да са приведат на български*

и ще бъдем добри платци. Много бихме направили, ако наскоро намерите кой да приведе „Четно ратоване“⁸, „Полска служба“ и „Логорната служба“, тройно ще му платим на преводачът (ВЛД 2009: 47).

След неколкотократно апели на Левски за превод на български език и отпечатване на такъв тип книги, Любен Каравелов се заема с издирване и превод от сръбски на български език на ползваното от ръководителя на вътрешните комитети военно ръководство за четническа война. Реализацията обаче се забавя и е осъществена след гибелта на Апостола – през пролетта на 1873 г. Тогава е организирана мисията на Иван Сапунов в Белград, където със съдействието на сръбското военно министерство му е осигурена книгата на Любомир Иванович. Учебният наръчник за война чрез чети е доставен в Букурещ и Любен Каравелов се заема с превод и редакция, а впоследствие го отпечатва в печатницата „Свобода“ (Митев 2012: 65 – 66). На 20 октомври 1873 г. в. „Независимост“ съобщава в рубриката „Книжевни известия“ (на предпоследната седма страница) за появата на книгата. *Излезла е на български език – анонсира печатният орган на БРЦК – книжка под заглавие „Четование или война с чети“, която е преведена от сръбски и която е съчинена от г-на Любомира Ивановича. Цената е 1 франг. Намира се за продан в редакцията на в. „Независимост“⁹.*

Известно е, че през есента на 1867 и първите месеци на 1868 г. сръбски офицери обучават в Белград с ускорена методика постъпилите във военната школа българи по различни военни дисциплини. Най-важно значение

⁷ Иван Кишелски забавя, но впоследствие все пак изпълнява тази препоръка на Левски – вж. Кишелски, Ив. Ръководство за успешен бой с турците. Букурещ, изд. печатницата на в. „Стара планина“, 1876.

⁸ Посоченото от Левски „Четно ратоване“ е част от оригиналното заглавие на военния наръчник на щабскапитан Любомир Иванович, отпечатан през 1868 г. в държавната печатница в Белград по специална препоръка на сръбското Военно министерство – вж. Ивановић, Љ. Четовање или четничко ратовање. Београд, 1868.

⁹ В. *Независимост*, год. IV, бр. 1, 20 октомври 1873 г.

сред тях има т.нар. „четоване“ („четование“) поради плановете на Сръбското княжество за инспириране на четническа война в България, Босна и Херцеговина, съчетана с настъпателни действия на сръбските войски в населените със сърби провинции на Османската империя (Шарова 1974: 467). По всяка вероятност за теоретичната подготовка на проектираната четническа офанзива е отпечатано учебното пособие на сръбския офицер Любомир Иванович. В българския превод на неговия учебник по „четование“, подготвен от Л. Каравелов, липсват данни за автора и за времето, когато е отпечатан оригиналът. Индикация, че оригиналната книга е издадена специално за посочените цели, е обяснителната бележка с кратка информация, че авторът е ползвал отпечатания през 1864 г. в Белград военен наръчник „Начала на четоването“ в сръбски превод, направен от капитан Йован Драгашевич (Иванович 1873: 52) – първоначалният командир на Втората българска легия (Шарова 1974: 468). Българският вариант и оригиналното издание са в джобен формат, подходящ за практическото им предназначение.¹⁰ Като косвено доказателство, че Левски е използвал точно този учебник, може да се приеме фактът, че в букурещкото издание на книгата фигурални изображения има само на една от страниците (Иванович 1873: 91) – недостатък на учебното пособие, изтъкнат в епистоларните указания на Апостола за по-голяма нагледност в поръчаната от него военна книжнина.

Най-съществено значение, разбира се, имат текстовите пасажии на „четническата книга“, аналогични на теоретичните възгледи на Левски за тактическите военни параметри на готвеното българско въстание. *С чети се воюва тогава* – обяснява в самото начало на книгата си Л. Иванович, – *когато един народ възври под игото на завладателите, но няма*

достатъчно средства да се отърве от тях и да им стои насреща с равна сила. В такъв случай юнаците са събират и съставляват чети, които са намецат по планините и по рътовете. От тие места четите употребяват различни средства, за да повредат колкото са може повече на общият неприятел и да затруднат положението му; а от друга страна, тие насърчават единородците си да земат оръжието в ръка, да върват против неприятелите и да бранат свободата си и отечеството си (Иванович 1873: 3 – 4).

Четническият военен наръчник на Любомир Иванович, останал в периферията на историографския интерес към формирането на тактическите възгледи на Левски за готвеното освободително въстание, включва подробни указания за успешна четническа война. Обърнато е специално внимание на качествата, които трябва да притежават четниците и четоводците (войводите). Авторът описва всевъзможни тактически похвати при четнически действия срещу редовната войска на противника. Включени са елементи на военната психология, изисквания за базите, за охранителните стражи и разузнавателните части на четите. Дават се указания за отношенията между четниците и населението в зоните на четническа активност, които Левски прагматично е усвоил. *Ето защо* – повелява военният наръчник – *първото условие за успехът на четите е да не нападат на жителите, да ги не притесняват и да ги не ограбват; но да ги бранят и защищават без да гледат на вяра и народност* (Иванович 1873: 6). Сръбският офицер изтъква, че когато се увеличи броят на четите и успехите им, от тях може да се образува малка войска, която да пристъпи към военни действия според правилата на редовната армия. *Ако ли тие войски* – пояснява Л. Иванович – *са още слаби и не могат да са мерат с неприятелят на бойното поле, то трябва да са държат и навъртат по планинските места. Там щат да са бият по на-*

¹⁰ Българският вариант е с размери 12,5 / 8 см; 123 текстови страници, отпечатани на тънка хартия.

чалата на планинското сражение (Иванович 1873: 10). За по-голяма убедителност авторът на военния наръчник е включил кратък исторически преглед на успешни военни действия от четнически тип през втората половина на XVIII и началото на XIX век в Испания, Централна Европа, Русия и Сърбия. Акцент е поставен върху испанската „герила“ и руската партизанска борба срещу нашествието на Наполеон Бонапарт и върху сръбските освободителни въстания. *Из този кратък исторически преглед – обобщава поучителните примери от миналото сръбският офицер – лесно може да се види, че изкуството на четничката война е вървяло полека-лека; но най-после се е развило до такава степен, щото и най-главната войска не е могла да одържи победа против този способ воевание* (Иванович 1873: 24 – 25).

Специално внимание следва да се обърне на възприетите от Левски указания, препоръчващи зимното време като особено благоприятно за успешна четническа война. *В това време – инструктира Л. Иванович – четите са длъжни да работат съ[с] сичката своя сила. Когато войската (вражеската редовна армия – Т. Р.) са размести да зимува, то тя е длъжна да захване по-обширна местност, следователно нейните части ще бъдат оставени с малка защита. И така, четата трябва: първо, да отсеке една голяма част от неприятелската войска и да я отдели от главния ѝ стан; второ, да уплаши неприятелят съ[с] своите чести и изненаданни нападения* (Иванович 1873: 106). Тези препоръки, които несъмнено са били включени при военното обучение по „четование“ във Втората българска легия в Белград, са проникнали трайно в иновативната мисъл на Дякона. Ползвайки впоследствие при организационната си работа в Българско книгата на Любомир Иванович, той възприема тактическата идея за зимно четническо въстание въпреки логичния усет, че това е план, който войводите на „политическите хайдутини“ трудно ще

приемат поради вековните сезонни традиции на въоръжената антиосманска съпротива.

Императивно налаганата от Васил Левски идея за осигуряване на професионално военно ръководство за четите и за въстаническата отбрана на укрепените градове вероятно отново е възприета от обучението във Втората легия и указанията в ползвания от него военен наръчник. Същевременно тя е доразвита от Апостола, като е съобразена със стратегическите военни параметри на българското землище. *„Четническата книга“ на Любомир Иванович повелява и препоръчваното от Левски правило всяка чета да включва в командния си щаб и един учен офицерин, който да разгледва плановете, да узнава положението на неприятелската войска и пр.; с една дума той трябва да бъде помощник на войводата* (Иванович 1873: 49 – 50).

Изключително въздействие за оформянето на актуалния тактически арсенал на Апостола, насочен към главната стратегическа цел (успешно освободително въстание), по всяка вероятност е оказала заключителната част на ползвания от него наръчник за четническа война. Чрез нея авторът на книгата призовава четническите командири за активни действия в защита на местните *народолюбци*, репресирани от чуждата власт: *Предводителите са длъжни да покровителствуват на такива хора и да им помогнат да съставят и сами четици из жителите. Сичкото това трябва да става не в градовете, но в многонаселените места. Тие четици трябва да бъдат тясно свързани с главната чета. Тие са длъжни да ходат по селата и да бунтуват народът против тираните* (Иванович 1873: 121). Васил Левски възприема и прилага творчески този подходящ за българските условия тактически ход, проектиращ възможността за широкообхватно, интензивно и продължително въстание, подкрепено и от традиционно резервираната към радикалните бунтовнически авантюри семейна структура на българското

възрожденско общество. *Ако бъдат употребени подобни средства – убеждава Л. Иванович, – то сичкият народ, като види въ[в] въстанието своето собствено спасение, ще да обикне свещенната причина, за която е захваната войната, и ще да възстане на оръжие. Даже самите семейства (фамилии) ще да работат за ползата на въстанието* (Иванович 1873: 122).

Историческите извори недвусмислено свидетелстват, че дори в апогея на своята революционна дейност Васил Левски не изключва четническата тактика от цялостния тактически план, обуславящ главната стратегическа цел – успешно освободително въстание. Напротив, подготвяните от харизматичния ръководител на комитетската мрежа въстанически действия са с измеренията на голяма четническа война. Сред приносните елементи, конструирани от Апостола, е идеята за различни видове вътрешни чети, които биха могли да образуват значителна по качество и количество въстаническа войска. На външните чети на емиграцията той отрежда ролята на допълнителен въстанически катализатор. Документалното наследство на Левски показва, че той не е и лансираният от преднамерената историографска версия принципен противник на навлизането на външни чети в България. Епистоларната му кореспонденция с пребиваващите в чужбина войводи апелира тези инициативи временно да се прекратят, за да не активират излишно османската власт, с което да провокират опасност от ликвидация на изграждащата се в българското землище тайна комитетска мрежа. Същевременно, актуализираната според възгледите на Апостола четническа тактика повелява външните чети и техните войводи да се поставят под безпрекословния контрол на Вътрешната революционна организация.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES):

- Балабанов 1900:** М. Балабанов. При Мацини. – *Летописи*, I, 1900, 10, 190 – 196. [M. Balabanov. Pri Matsini. – *Letopisi*, I, 1900, 10, 190 – 196.]
- Божинев 2012:** П. Божинев. *Цариградските българи между реформите и революцията 1875 – 1877*. София: Професор Марин Дринов, 2012. [P. Bozhinov. *Tsarigradskite balgari mezhdur reformite i revolyutsiyata 1875 – 1877*. Sofia: Profesor Marin Drinov, 2012.]
- Бурмов 1974:** А. Бурмов. *Избрани произведения в три тома*. Т. 2. София: БАН, 1974. [A. Burmov. *Izbrani proizvedenia v tri toma*. Т. 2. Sofia: BAN, 1974, 237 – 247.]
- Гандев 1946:** Хр. Гандев. *Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност*. София: Нива, 1946. [Hr. Gandev. *Vasil Levski. Politicheski idei i revolyutsionna deynost*. Sofia: Niva, 1946.]
- Ивановић 1868:** Љ. Ивановић. Четовање или четничко ратовање. Београд, У Државној печатници, 1868. [L. Ivanovich. *Chetovanie ili chetnichko ratovanie*. Beograd, U Drzhavnoj pechatnitsu, 1868.]
- Иванович 1873:** Л. Иванович. *Четование или война с чети (Превод от сръбски)*. Букурещ: Свобода, 1873. [L. Ivanovich. *Chetovanie ili voyna s cheti (Prevod ot srabski)*. Bukuresht: Svoboda, 1873.]
- Караиванов 2014:** П. Караиванов. *Васил Левски по спомени на Васил Караиванов – първи братовчед на Апостола*. София: Караиванови – НК, 2014. [P. Karaivanov. *Vasil Levski po spomeni na Vasil Karaivanov – parvi bratovched na Apostola*. Sofia: Karaivanovi – NK, 2014.]
- Кишелски 1876:** И. Кишелски. Ръководство за успешен бой с турците. Букурещ, Изд. печатницата на в. „Стара планина“, 1876. [I. Kishelski. *Rakovodstvo za uspeshen boi s turtsite*. Bukuresht, Izd. pechatnitsata na v. „Stara planina“, 1876.]
- Косев 2012:** К. Косев. Виждането на Левски за българското освободително въстание – същност, приложение, резултати. – В: *Българското възрожденско общество – проблеми, борби и постижения*. София, 2012, 72 – 77. [K. Kosev. *Vizhdaneto na Levski za balgarskoto osvoboditelno vastanie – sashtnost, prilozhenie, rezultati*. – V: *Balgarskoto vazrozhdensko obshtestvo – problemi, borbi i postizhenia*. Sofia, 2012, 72 – 77.]
- Маринов 1987:** М. Маринов. *Христо Иванов Големия. Личност и дело*. София: Отечествон фронт, 1987. [M. Marinov. *Hristo Ivanov Golemia. Lichnost i delo*. Sofia: Otechestven front, 1987.]
- Митев 2012:** П. Митев. *Недопрочетени страници из политическото ни Възраждане*. София: Стандарт, 2012. [P. Mitev. *Nedoprocheteni stranitsi iz politicheskoto ni Vazrazhdane*. Sofia: Standart, 2012.]
- Радев 2019:** Т. Радев. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и смисълът на четническата тактика. – В: *Обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджата (1868 г.)*. София, 2019, 59 – 80. [T. Radev. *Chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha i smislat na chetnicheskata taktika*. – V: *Obedinenata cheta na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzhata (1868 g.)*. Sofia, 2019, 59 – 80.]
- Страшимиров 2014:** Д. Страшимиров. *Васил Левски. Живот, дела, извори*. Т. 1. София: Изток – Запад, 2014. [D. Strashimirov. *Vasil Levski. Zhivot, dela, izvori*. Т. 1. Sofia: Iztok – Zapad, 2014.]
- Страшимиров 2015:** Д. Страшимиров. *Васил Левски. Живот, дела, извори*. Т. 2. София: Изток – Запад, 2015. [D. Strashimirov. *Vasil*

- Levski. Zhivot, dela, izvori*. Т. 2. Sofia: Izток – Zapad, 2015.]
- Унджиев 1967:** И. Унджиев. *Васил Левски. Биография*. София: БАН, 1967. [I. Undzhiev. *Vasil Levski. Biografia*. Sofia: BAN, 1967.]
- Хаджиниколова 2014:** Е. Хаджиниколова. Мацинизмът в революционното движение или още за съществуването на формацията „Млада България“ (1868 – 1869). – *Исторически преглед*, 1-2, 2014, 141 – 153. [E. Hadzhinikolova. Matsinizmat v revolyutsionното dvizhenie ili oshte za sashtestvuvaneto na formatsiyata „Mlada Bulgaria“ (1868 – 1869). – *Istoricheski pregled*, 1-2, 2014, 141 – 153.]
- Шарова 1987:** К. Шарова. Васил Левски и Любен Каравелов в началната история на Българския революционен централен комитет. – *Исторически преглед*, 7, 1987, 66 – 89. [K. Sharova. Vasil Levski i Lyuben Karavelov v nachalnata istoria na Balgarskia revolyutsionen tsentralen komitet. – *Istoricheski pregled*, 7, 1987, 66 – 89.]
- Шарова 1974:** К. Шарова. Втората българска легия в Белград (1867 – 1868). – В: *В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане*. София, 1974, 445 – 503. [K. Sharova. Vtorata balgarska legia v Belgrad (1867 – 1868). – V: *V pamet na akademik Mihail Dimitrov. Izsledvania varhu Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia, 1974, 445 – 503.]
- Шарова 2000:** К. Шарова. Планът за въстание в България през 1869 г. и идеята на В. Левски за вътрешни чети. – В: *Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г.* София, 2000, 7 – 30. [K. Sharova. Planat za vastanie v Bulgaria prez 1869 g. i ideyata na V. Levski za vatreshni cheti. – V: *Balgarskoto revolyutsionno dvizhenie v navecherieto na sazdavaneto na BRTsK 1869 g.* Sofia, 2000, 7 – 30.]
- Шарова 1988:** К. Шарова. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в историята на българското революционно движение. – В: *Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи*. София, 1988, 5 – 44. [K. Sharova. Chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha v istoriyata na balgarskoto revolyutsionno dvizhenie. – V: *Chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha. Chuzhdestranni dokumenti*. Sofia, 1988, 5 – 44.]
- Hroch 1985:** М. Hroch. *Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge, 1985.
- Списък на съкращенията (Abbreviations):**
- ВЛДН 1973:** *Васил Левски. Документално наследство*. София: Наука и изкуство, 1973.
- ВЛД 2009:** *Васил Левски. Документи*. Т. 2. Автентичен текст. Исторически коментар. София: Златен змей, 2009.
- Доц. д-р Тодор Радев**
ORCID iD: 0000-0001-8416-0076
Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“
todor.radev@uni-plovdiv.bg

ИСТОРИЯТА Е МОЕТО ХОБИ, ПРЕВЪРНАТО В ПРОФЕСИЯ. ПРОФ. Д.И.Н. ЛЮДМИЛ СПАСОВ НА 75 ГОДИНИ

Геновева Гочева, Мария Илиева

Проф. Спасов, какъв съвет бихте дали на младите студенти по история?

– Никога да не се отчайват и да вярват в собствените си сили.

Какво беше Историята за Вас, когато бяхте студент, и какво е тя за Вас в момента?

– Една много интересна наука беше историята за мен, докато бях студент, а сега ми е вече хобито, превърнато в професия.

С кое свое постижение се гордеете най-много?

– С последното си – книгата ми за Георги Кьосеиванов. Аз обикновено си сравнявам книгите с чучулигите на Решат Нури и така тази книга ми е най-новата и мила чучулига.

Какви качества трябва да притежава човек, занимаващ се с история?

– Характер, упоритост и както казах в самото начало – никога да не се отчайва.

Кой е най-ценният съвет, който са Ви давали, и следвате ли го все още?

– Да, като камбанен звън ми звучи в ушите, когато пиша: да не се поддавам на емоцията. Професор Николай Генчев ми чете една лекция като бедуин на пясъците на Приморско и ми каза: „Внимателно, трябва да следваш умерен, спокоен научен тон!“

Какво Ви накарва да изберете точно тази професия?

– Аз още от съвсем малък обичах историята и моите учители в пето и шесто отделение допринесоха за това. Започнах при другарката Тоскова. След това имах страхотен учител – Илия Гитев. Той обичаше две неща: историята и футбола. Случи се така, че интересите ни с него напълно съвпаднаха. След това в Търновската гимназия пък директорът ни беше историк – другарят Кирвиков, който беше много взискателен и ни даде солидна историческа подготовка. С други думи, съдбата ми на историк беше някак си предопределена още от ученическите ми години.

Какъв е за Вас смисълът от Историята?

– Изключителен. Клишето е, че е учителка на народите, обаче Чърчил има една много хубава мисъл: „Изучавайте историята, в нея са скрити всички тайни на държавническото изкуство!“. Такъв държавник, който управлява с мъдростта на миналото, е Кемал Ататюрк. И до днес виждаме на какво ниво е създадената от него република Турция.

Кой е най-ценният урок, който сте научили благодарение на Историята?

– Много уроци са. Да анализирам съвременната политическа обстановка, да не се сърдя, а да си правя изводи. Да се сърдиш – това означава да проявяваш слабост. Да си правиш изводи и да градиш стратегия за бъдещето – това е най-важното.

Ако не бяхте историк, какъв щяхте да бъдете?

– Футболист. Това ми беше детската мечта.

Историкът в миналото или в настоящето живее?

– Историкът извежда поуки на миналото, за да може да ги приложи в настоящето и в бъдещето. Винаги съм казвал, че не историците трябва да следват политиците, а политиците да следват историците.

С коя историческа фигура бихте се оприличили?

– Много труден въпрос. Така ми се иска с много хора да се оприлича. Например, ето за този герой, на когото е посветена последната ми книга – Георги Кьосеиванов. През 2024 година се навършват 140 години от рождението му. Бих желал да бъда дипломатичен като него, но такава възможност едва ли бих имал. Друга фигура е Стефан Стамболов с неговата решителност и патриотизъм. Той е българофил голям, въвежда модерността, утвърждава българската суверенност и ни кара да се почувстваме горди, че сме българи. Стамболов ми е слабост и защото е от Търново.

Ако можеше да се върнете в миналото и да сте свидетел на едно събитие, кое щеше да бъде то?

– Ще е от българската история, от новата българска история. Може би Независимостта от 22 септември 1908 г. Сантиментите ми към това знаменателно събитие са продиктувани от две основни причини. Първата е, че то се е случило в Търново. А втората причина е, че за първи път в онези години преди 10 ноември като заместник-декан организирах Национална конференция, посветена на провъзгласяването на Независимостта. Тогава за независимост се говореше под сурдинка, защото България беше народна република и всички успехи на Царство България бяха повече или по-малко пренебрегвани, в това число и обявяването на независимостта на 22.09.1908 г. Днес този ден е официален празник в националния ни пантеон.

БИОБИБЛИОГРАФИЯ НА ПРОФ. Д.И.Н. ЛЮДМИЛ ЙОРДАНОВ СПАСОВ

Йорданка Спасова

Людмил Йорданов Спасов е роден на 8 май 1949 г. в с. Якимово, обл. Монтана.

Образование: първоначално и основно в гр. Горна Оряховица; средно във Велико Търново (1967 г.); висше – ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (1971 г.)

Дисертации: кандидатска дисертация на тема: *„Правителството на БЗНС и руската емиграция 1920 – 1923 г.“*, защитена на 23 ноември 1979 г. пред Специализиран научен съвет по Нова и най-нова история при ВАК; докторска дисертация на тема: *„България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения)“*, защитена на 19 април 2007 г. пред Специализиран научен съвет по Нова и най-нова история при ВАК.

АКАДЕМИЧНИ ДЛЪЖНОСТИ И ЗВАНИЯ:

1974 г. – асистент по История на България;
1977 г. – старши асистент по История на България;
1980 г. – главен асистент по История на България;
1985 г. – доцент по История на България;
1995 г. – ст.н.с. II ст. по Нова и най-нова обща история;
1998 г. – доцент по История на България;
2008 г. – професор по История на България.

МЕСТОРАБОТА:

1 септември 1974 – 30 ноември 1987 г. – ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“;
1 декември 1987 – 31 август 1989 г. – Висш Лесотехнически институт, София;
1 септември 1989 – юли 1995 г. – Технически университет (ТУ), София;
юли 1995 – юли 1998 г. – Институт за военна история при ГЩ на БА;
юли 1998 г. – ПУ „Паисий Хилендарски“.

ЗАЕМАНИ ОТГОВОРНИ ПОСТОВЕ:

1983 – 1987 г. – заместник-декан на Исторически факултет при ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“;
1991 – 1992 г. – директор на Център за обществени науки в ТУ, София;
2004 – 2012 г. – директор на Филиал „Любен Каравелов“, гр. Кърджали, при ПУ „Паисий Хилендарски“.

СПЕЦИАЛИЗАЦИИ В ЧУЖБИНА:

Москва, МГУ – 1976 г.; Прищина, Прищински университет (Косово) – 1979 – 1980 г.; Белград, Белградски университет – 1985 г.

ЧЕТЕНИ ЛЕКЦИОННИ КУРСОВЕ:

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал „Любен Каравелов“ – Кърджали, Филиал „Дичо Петров“ – Смолян – История на Българското възраждане, История на България 1878 – 1944 г., История на българската дипломатия 1878 – 1944 г., История на българския политически живот 1878 – 2013 г., Етносите на Балканите, Българското културно-историческо наследство XVIII – XIX в., История на физическата култура; Шуменски университет „Константин Преславски“ – История на България 1878 – 1944 г.; Висш Лесотехнически институт София и Технически университет София – История на БКП; Славянски университет София – Стопанска история, Лвовски университет „Иван Франко“ – 1985 и 1987 г. – България и СССР. Политико-дипломатически отношения 1917 – 1944 г.

Член е на Съюза на научните работници.

1) МОНОГРАФИИ И НАУЧНИ СТАТИИ И СТУДИИ

1976

1. Разпространение на Лениновите трудове в България от края на XIX век до 1923 г. – *Аспирантски сборник*. В. Търново, 1976, № 3, св. 3, 55 – 62.
2. Certain New Aspects of the Preparations for the April 1876 Uprising (The Role Played in Them by Oton Ivanov). – *Bulgarian Historical Review*, 1976, N 4, 74 – 77.

1977

3. Врангелистите и българската общественост във Великотърновски окръг през 1922 г. – *Трудове на Великотърновския университет, Исторически факултет*, 14, 1977, № 3, 94 – 135.
4. Нови данни за Ботевия четник Сава Катрафилов. – *Научни трудове на Висшето народно военно училище „В. Левски“*, В. Търново, 1977, 77 – 85.

1978

5. Предпоставки за развитието на възвръщенското движение сред руските белоемигранти в България 1921 – 1923 г. – В: *Сб. Октомври и съвременността*. В. Търново, 1978, 103 – 116.
6. [Рецензия]. – *Исторически преглед*, 1978, № 1, 112 – 114.

Рец. за: Стефан Радулов. Участието на Българския земеделски народен съюз в Народния фронт. С., БЗНС, 1976, 104 с.

1979

7. Отношението на политическите партии към пребиваващите в България врангелистки войски. – *Научни изследвания на Великотърновския университет*, В. Търново, 1979, 213 – 231.
8. Правителството на БЗНС, българо-съветските отношения и руските белоемигранти. – *Исторически преглед*, 1979, № 2, 63 – 74.
9. Bulgarian Participation in the 1877 – 1878. Russo-Turkish War of Liberation. – *Southeastern Europe*, Vol. 6, Pt. 2, 1979, 154 – 170.
Съавт. Петър Горанов.

1980

10. За заговора на врангелистите и буржоазните партии срещу правителството на БЗНС през пролетта на 1922 г. – В: *Сб. с материали от Втората национална конференция на младите историци*. В. Търново, 1980, 483 – 496.
11. Свищовското съзаклятие 1866 – 1867 г. – *Военноисторически сборник*, 1980, № 3, 124 – 132.
Съавт. Г. Плетньов.
12. Участие българских патриотов в русской разведке в период Освободительной войны. – В: *Незабываемый подвиг. Некоторые аспекты Русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг. и освобождения Болгарии от османского ига*. Львов, 1980, 41 – 55.
13. La Serbie et la question de Danube à la Conférence de Londres de 1871. – *Études balkaniques*, 1980, N 4, 74 – 85.
14. [Рецензия]. – *Исторически преглед*, 1980, № 6, 110 – 113.

Рец. за: Търновските законодатели. Юбилеен сборник. С., Военно изд., 1980, 237 с.

1981

15. За преврата на 9 юни 1923 г. и разрыва в българо-съветските отношения. – *Летопис на дружбата*, 8, 1981, 270 – 282.

1982

16. Георги Бенковски и възстановяването на българската държавност. – *Исторически преглед*, 1982, № 1, 21 – 29.
17. Към въпроса за помощта, оказана от българското население на руските войски през Освободителната война. – В: *Сб. 100 години от изгрева на свободата при Свищов*. Свищов, 1982, 173 – 180.
18. Разногласия и борби в БЗНС 1920 – 1923 г. – В: *Първи международен конгрес по българистика. Т. 2. Социални и революционни движения в България*. С., 1982, 455 – 466.
19. Участь болгар у збройній боротьбі, проти османських поневолювачів у період Російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. – *Проблеми слов'язознавства* (Львов), 26, 1982, 51 – 58.

20. Projets de pacte de la mer Noire à la veille de la Deuxième guerre mondiale. – *Études balkaniques*, 1982, N 1, 85 – 100.
- 1983**
21. Посещението на българската парламентарна делегация през август 1939 г. в Съветския съюз. – *Векове*, 1983, № 2, 13 – 21.
 22. Правителството на БЗНС и настаняването на врангелистите в България. – В: *Селският въпрос и селските движения в България и Германия 1830 – 1945*. В. Търново, 1983, 21 – 47.
 23. L'URSS et les relations bulgaro-turques à l'époque de 1934 à 1938. – *Études balkaniques*, 1983, N 3, 58 – 76.
- 1984**
24. Българо-съветски политически отношения 1934 – 1936 г. – *Военноисторически сборник*, 1984, № 1, 66 – 80.
 25. Дейността на българските правителства за въоръжаване на войската 1919 – 1939 г. – *Военноисторически сборник*, 1984, № 6, 43 – 69.
 26. СССР и българо-турецки отношения (септември 1939 – март 1941 г.). – *Études historique*, 12, 1984, 251 – 272.
- 1985**
27. Държавно-политическите отношения между България и Съветския съюз юни 1941 – септември 1943. – *Исторически преглед*, 1985, № 6, 50 – 63.
- 1986**
28. Българо-съветските отношения и развитието на политическата обстановка на Балканите (септември 1939 – септември 1940). – *Трудове на Великотърновския университет, Исторически факултет*, 23, 1986, № 3, 122 – 151.
 29. Добруджанският въпрос във външната политика на България (септември 1938 – септември 1939 г.). – В: *Добруджа. Сборник*. Т. 3. Варна, 1986, 48 – 60.
 30. СССР и присъединяването на България към Тристранния пакт. – *Исторически преглед*, 1986, № 9, 3 – 16.
- 1987**
31. Българо-съветски дипломатически отношения 1934 – 1944 г. С., Наука и изкуство, 1987, 206 с.
- Рецензия:*
Милан Ванку. – *Balkanika* XVII – XIX, Belgrade, 1987 – 1988, 435 – 436.
В. Хаджисиниолов. – *Исторически преглед*, 1989, № 11, 117 – 119.
 32. Българо-съветски политически отношения (август 1936 – август 1939 г.). – В: *Българо-съветски отношения и връзки*. С., 1987, 111 – 130.
 33. Въоръженото участие на българите в Руско-турската освободителна война 1877 – 1878 г. – *Военноисторически сборник*, 1987, № 3, 40 – 51.
Съавт. П. Горанов.
 34. Съюзът за завръщане в родината 1922 – 1923 г. – *Исторически преглед*, 1987, № 11, 87 – 99.
 35. Les projets d'un Pacte méditerranéen et l'Entente balkanique 1934 – 1937. – *Études balkaniques*, 1987, N 2, 3 – 19.
 36. La Serbie et le différend territorial bulgaro-roumain (janvier – août 1913). – *Études balkaniques*, 1987, N 3, 58 – 60.

1989

 37. България и Съветският съюз (държавно-политически отношения 1917 – 1934 г.). – *История и обществознание*, 1989, № 1, 49 – 57.
 38. България на конференция в Монтьрьо през 1936 г. – *Исторически преглед*, 1989, № 3, 3 – 14.
 39. [Рецензия] – *Исторически преглед*, 1989, № 2, 97 – 99;
Съавт. Бойко Димитров.

Рец. за: Коста Ал. Караманли. Елефтериос Венизелос и външните ни отношения 1928 – 1932. Атина, Елиники Евроеклотики, 1986, 375 с.
 40. [Рецензия] – *Исторически преглед*, 1989, № 8, 92 – 93.

Рец. за: Райко Даскалов. Политическа и държавническа дейност. С., БЗНС, 1988, 253 с.

1990

41. България и южноруските правителства на Деникин и Врангел (март 1919 – ноември 1920 г.). – *Исторически преглед*, 1990, № 2, 3 – 19.
42. Врангеловата армия и англо-френската дипломатия през април-ноември 1920 година. – *Военноисторически сборник*, 1990, № 1, 21 – 31.
43. Документи за отношенията между България и СССР в началото на Втората световна война. – *Международни отношения*, 1990, № 7, 79 – 93.
44. Евакуацията на врангеловите войски от Крим на Проливите. – *Военноисторически сборник*, 1990, № 2, 72 – 80.

1991

45. Българо-югославските отношения и Дамян-Велчевият заговор през 1935 г. – *Исторически преглед*, 1991, № 1, 29 – 42.
46. Лука Малеев и неговите срещи с Вилхелм II. Спомени. – *Летописи*, 1991, № 6, 8 – 11.

1992

47. Искрен и вдъхновен поет (Иван Бунин в България). – *Руска беседа*, 1992, № 2, 51 – 54.
48. Русские ученые – белоэмигранты в Болгарии (1920 – 1930 годы). – *Bulgarian Historical Review*, 1992, N 4, 107 – 112.

1993

49. България, Великите сили и балканските държави. С., Габи-91, 1993, 185 с.

Рецензии:

- Л. Матеева. Поглед към балканската политика на България. – *Дума*, № 1, 3 януари 1994.
- Ст. Георгиева. Добруджанският въпрос в новата книга на Людмил Спасов „България, Великите сили и балканските държави“. – *Спектър Силистра*, № 4, 7 януари 1994, с. 1.
- Ст. Георгиева. – *Порт Силистра*, № 4 (4935), 15 януари 1994, с. 5.
- Д. Сирков. – *Военноисторически сборник*, 1995, № 1, 201 – 203.

Р. Лечев. Поглед към балканската политика на България. – *Архивен преглед*, 1995, № 1 – 2, 107 – 108.

50. Предговор. – В: Лука Малеев. *Шестте ми срещи с кайзер Вилхелм II*. С., 1993, 5 – 13.
51. La Conférence à Montreux de 1936 et les pays balkaniques. – *Études balkaniques*, 1993, N 1, 3 – 19.

1994

52. Икономическата политика на първото и второто сговористко правителство. – В: *Проблеми на новата и най-новата стопанска история*. С., 1994, 251 – 272.
53. Руската интелигенция в българската култура (1920 – 1939). – В: *Славянската взаимност. Минало и съвременност*. Славянски летописи. Т. 1. С., 1994, 202 – 218.

1995

54. Болшевишката революция в Русия – горчивата радост на българското отчаяние. – *Годишник на Пловдивския университет, Филологии, секция История*, 33, 1995, № 1, 363 – 367.
55. България на конференцията в Монтьрьо през 1936 г. – *Нация и политика*, 1995, № 1, 45 – 48; № 2, 9 – 12.
56. [Рецензия] – *Военноисторически сборник*, 1995, № 1, 197 – 198.

Рец. за: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 1. В. Търново, 1992; Т. 2. В. Търново, 1993.

1997

57. Мисията на съветския Червен кръст в България (1922 – 1923 г.). – *Известия на Военноисторическото научно дружество*, 60, 1997, 132 – 175.

1998

58. Българо-югославският пакт за нерушим мир и вечно приятелство от 24 януари 1937 г. – *Известия на Военноисторическото научно дружество*, 61, 1998, 145 – 183. Съавт.: Цветелина Спасова.
59. Намесата на Сърбия в Руско-турската война от 1877 – 1878 г. – *Известия на Военноисторическото научно дружество*, 63, 1998, 52 – 75.

60. СССР и българските териториални проблеми (1917 – 1924 г.). – В: *Българо-съветски политически и военни отношения (1917 – 1941). Статии и документи*. С., 1998, 7 – 23.
61. СССР и проектите за Средиземноморски пакт. – Във: *Втората световна война и славянският свят. Славянски летописи*. Т. 4. С., 1998, 3 – 10.
- 1999**
62. *Врангеловата армия в България 1919 – 1923 г.* С., УИ „Св. Климент Охридски“, 1999. 244 с.
63. Конфликтът между правителството на БЗНС и врангеловите войски. – *Известия на Военноисторическото научно дружество*, 64, 1999, 112 – 144.
- 2000**
64. *История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие. Възраждане. Нова история (1393 – 1940)*. В. Търново, ИПК „Св. Евтимий патриарх Търновски“, 2000, 652 с.
Съавт.: Стр. Димитров, Н. Данова, Г. Плетньов, З. Маркова и др.
65. Руската емиграция и превратът на 9 юни 1923 г. – В: *България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии*. С., 2000, 53 – 60.
- 2001**
66. *Големият завои на историята. България 1912 – 1918 г.* С., 2001, 72 с.
67. Антикризисната политика на Народния блок 1931 – 1934 г. – В: *Стопанска академия „Д. А. Ценов“ Свищов – 65 години Висше училище. Юбилейна международна конференция „Предизвикателството пред икономическата наука и образование в началото на XXI век“*. Т. 2. Свищов, 2001, 260 – 270.
68. Българо-румънски военнополитически отношения 1919 – 1939 г. – В: *Българо-румънски военнополитически отношения през XIX и XX век. Сборник статии*. С., 2001, 170 – 189.
69. Проектите за Средиземноморски пакт и Балканската Антанта (1937 – 1938). – В: *Историкът, гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров*. С., 2001, 329 – 351.
70. Руската военна емиграция в България (1919 – 1923). – В: *Бялата емиграция в България*. С., 2001, 125 – 130.
- 2002**
71. Проектът на Мусолини за изграждане на Итало-балкански блок (май-юни 1938 г.). – В: *Юбилейна научно-практическа конференция „Науката, методиката и училището – конфликтни точки, срещи и разминавания“*. Т. 3. Смолян, 2002, 123 – 126.
72. Заповяданата революция в България (септември 1923 г.). – *Годишник на Пловдивския университет, Филологии, секция История*, 40, 2002, № 1, 449 – 465.
- 2003**
73. *История на българите*. Т. IV. Българската дипломатия от древността до наши дни. С., Изд. Знание ЕООД; ИК ТРУД, 2003, 695 с.
Съавт.: Е. Александров, В. Тошкова, В. Трайков.
74. Сърбия и българо-румънският териториален спор януари-август 1913 г. – В: *Сборник 90 години от Освобождението на Родопите*. Смолян, 2003, 25 – 40.
- 2004**
75. Руските писатели емигранти в България през 20-те – 30-те години. – В: *Доайенът. В памет на проф. Николай Михайлович Дилевски*. С., 2004, 482 – 490.
- 2006**
76. СССР и правителствената промяна в България – януари 1926 г. – В: *Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. Любомир Огнянов*. С., 2006, 216 – 236.

2007

77. СССР, Коминтернът и подготовката на ново въоръжено въстание в България през 1924 г. – В: *Историки. Т. 2. Научни изследвания в чест на доцент д-р Стоян Танев по случай неговата 70-годишнина*. Шумен, 2007, 421 – 449.

2008

78. *България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения)*. В. Търново, Фабер, 2008, 550 с.
79. *Сто неща, които трябва да знаем за историята на България 1878 – 1945 г.* С., Световна библиотека, 2008, 80 с.
80. Варна – център за приемане и реемигриране на руски бежанци 1919 – 1923 г. – В: *България, Варна – Русия от Средновековието до ново време*. Варна, 2008, 201 – 212.
81. Сталин, България и войната (септември 1939 – юни 1941). – В: *България и Русия между признателността и прагматизма. Международна конференция. Доклади*. С., 2008, 421 – 442.
82. Съветското търговско консулство във Варна в българо-съветските отношения по време на Втората световна война. – В: *България, Варна – Русия от Средновековието до ново време*. Варна, 2008, 213 – 234.

2009

83. *Българският XIX и XX век във фотографии и гравюри. Освободителни борби, армия и войни*. С., Световна библиотека, 2009, 80 с.
84. *Българският XIX и XX век във фотографии и гравюри. От Добри Желязков до АЕЦ Козлодуй*. С., Световна библиотека, 2009, 80 с.
85. *Българският XIX и XX век във фотографии и гравюри. Политика и дипломация*. С., Световна библиотека, 2009, 80 с.
86. *Македония – земя българска. Историческата истина*. С., Световна библиотека, 2009, 80 с.
Съавт. Пл. Павлов.

87. Георгий Василевич Чичерин и събитията в България юни – септември 1923 г. – В: *Русия и България между „филството“ и „фобството“*. Материали от научните конференции „Русия и Европа през XX век“ и „Русия в българската история“. – CD, 2009, 203 – 220.

88. Една друга България, едно друго време. Българската дипломация в европейската политика в навечерието на Втората световна война. – В: *Науката в условията на глобализация. Научна конференция с международно участие. 25 години СУБ, клон Кърджали. Научни трудове. Т. 3, Ч. I*. Кърджали, 2009, 24 – 26.
89. „Рискованата игра“ на цар Борис III в голямата политика по време на Судетската криза 1938 г. – В: *Европа между Средновековието и Съвременността. Юбилеен сборник в чест на проф. д.и.н. Радослав Мишев. Изследвания по случай 60 години от рождението му*. В. Търново, 2009, 277 – 290.

2010

90. СССР, България и Балканският пакт 1934 – 1940 г. – В: *Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв. Российско – болгарские научные дискуссии*. М., 2010, 404 – 427.
91. Дипломатическата дейност на Ф. Ф. Расколников в България 1934 – 1938 г. – В: *България и Европа през съвременната епоха. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д.и.н. Димитър Сирков*. С., 2010, 137 – 153.
92. 50 години полувисше и висше образование в Източните Родопи. – В: *50 години полувисше и висше образование в Източните Родопи*. В. Търново, 2010, 9 – 20.

2011

93. Професорът дипломат Димитър Михалчев. – В: *Традиции и приемственост. 50 години полувисше и висше образование в Източните Родопи. Т. 1. История*. В. Търново, 2011, 177 – 208.

94. Софийското споразумение между България и Кралството на сърби, хървати и словенци от ноември 1923 г. – В: *Призвание и всеотдайност. В чест на 70-годишния юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*. С., 2011, 60 – 72.
 95. *La petite France et l'adhésion de la Bulgarie à la Société des Nations (1920)*. – *Études balkaniques*, 2011, N 4, 3 – 22.
-
- 2012**
96. *Бележити българи. Т. 5. Българското възраждане. От Паисиевата история до Кримската война*. С., 2012. 152 с. [Авт. на статии: Водачи на въстания 1835 – 1856 г., 56 – 63, съавт. Пл. Павлов; Добри Желязков Фабриканджията, 137 – 140] Съавт.: В. Бонева, Ем. Георгиев, Пл. Петков, П. Ст. Петков, Н. Червенков, Пл. Божинов, Л. Василева, Кр. Михайлов, И. Пехливанов, Р. Петрова-Василева, Б. Данков, Й. Минчев, И. Тодев, Св. Елдъров, Хр. Глушков, А. Рошковска, Н. Тулешков.
 97. *Бележити българи. Т. 6. Българското възраждане. Пътят към свободата*. С., 2012, 159 с. [Авт. на статии: Георги Стойков Раковски, 6 – 15; Васил Левски – Апостолът на българската свобода, 46 – 57; Христо Ботев (в съавт.), 68 – 81; Георги Бенковски, 82 – 89; Апостоли и местни водачи на Априлското въстание, 90 – 102] Съавт.: В. Антонова, К. Иванова, Ив. Лазаров, Пл. Павлов, Ив. Стоянов, Ил. Пехливанов, Ив. Илиев, Ел. Налбантова, Ат. Шопов, Пл. Божинов, Н. Червенков, Ив. Тодорова, А. Кочева, Св. Жеков.
 98. *Бележити българи. Т. 7. От освобождението до независимостта*. С., 2012, 159 с. [Авт. на статии: Д-р Константин Стоилов, 52 – 57; Иван Евстратиев Гешов, 67 – 73; Стопански дейци на Нова България, 102 – 105; Бележити архитекти, 106 – 109; Учените на Нова България, 110 – 113] Съавт.: М. Палангурски, Ив. Тютюнджиев, Б. Гърдев, Ал. Върчков, Ал. Гребенаров, В. Милачков, Ал. Тренев, А. Анчева, Ив. Илиев, О. Стамболиев, К. Баклова, Пл. Крайски.
 99. *Бележити българи. Т. 9. Между двете световни войни*. С., 2012, 159 с. [Авт. на статии: Александър Стамболийски, 6 – 13; Цар Борис III, 20 – 29; Георги Кьосев-Иванов, 40 – 47; Марко Рясков – финансист № 1 между двете световни войни, 71 – 75; Георги Димитров, 76 – 81, съавт. Б. Гаврилов] Съавт.: М. Палангурски, А. Джонев, Ив. Тютюнджиев, Б. Гаврилов, Св. Елдъров, Н. Василева, Пл. Павлов, П. Колев, Ал. Тренев, Ив. Илиев, А. Анчева, О. Стамболиев.
 100. Руските университетски учени в България през 20 – 30 години на XX век. – В: *След пожара в Русия. Руската емигрантска литература и изкуство в европейски контекст. Научно и културно наследство на руската диаспора в България (1920 – 1940). Материали от международна научна конференция, организирана от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, с участието на Дом за руско зарубежие „А. И. Солженицин“ – Москва и Руския културно-информационен център – София*, 9 – 10 декември 2010 г., София. Велико Търново, 2012, 110 – 116.
-
- 2013**
101. „Малката Франция“ и приемането на България в Обществото на народите 1920 г. – *Епохи*, 2013, № 2, 108 – 127.
-
- 2014**
102. Българо-турските дипломатически отношения 1925 – 1934 г. – *Балкани*, 2014, № 3, 66 – 81.
-
- 2015**
103. *Българската дипломация 1919 – 1944 г.* С., Изд. Иврай, 2015, 236 с.

2016

104. *Стопанска история на България, Европа и света XV – XX век. Ч. 1. България.* С., Изд. Иврай, 2016, 260 с.
Съавт.: Д. Борисов, М. Маринова.
105. Реформите на Апатюрк, мюсюлманите в България и българо-турските отношения 1923 – 1938 г. – *Известия на Държавните архиви*, 108, 2016 (за 2014), 3 – 37.

2017

106. *Реформите на Апатюрк, мюсюлманите в България и българо-турските отношения 1923 – 1938 г.* В. Търново, Фабер, 2017, 95 с.
107. За българската меритокрация и „belle époque“ 1935 – 1940 г. – В: *Поклон пред буквеното слово. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Пеню Ст. Пенев.* Пловдив, 2017, 549 – 555.
108. Georgi Kjosseiwano, der Krieg und die Regierungskreise in Bulgarien (Februar 1940 – September 1944). – *Bulgarian historical review*, 2017, N 3 – 4, 149 – 186.
109. Рецензия – *Bulgarian historical review*, 2017, N 1 – 2, 263 – 266.
- Рец. за: Кочанков, Николай. България и Словакия (1938 – 1944). Политика и дипломатия в Европейския югоизток. В. Търново, Фабер, 2017, 667 с.

2018

110. Болшевишката революция, Коминтернът и България 1917 – 1924 г. – В: *България и българите – история и култура (XVIII – XX век). Доклади от научна конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на доц. д-р Георги Плетньов.* В. Търново, 2018, 248 – 278.
111. Едно ново изследване за многообразните взаимодействия между Австро-Унгария и Балканите. – *История*, 2018, № 3, 326 – 328.
- Рец. за: Румяна Прешленова. Австро-Унгария и Балканите (1878 – 1912). С., УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, 341 с.

2019

112. Българската криза от Добро поле до Ньой (септември 1918 – ноември 1919 г.). – В: *България и българите в ново и най-ново време. Сборник с научни изследвания в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Калчо Калчев.* В. Търново, 2019, 118 – 130.
113. Засилване на държавния надзор и българската икономика, 1936 – 1939 г. – В: *Модерният историк 3. Баланс, атрактивност, въображение. Сборник по случай 80-годишнината на проф. д.и.н. Андрей Пантев.* С., 2019, 427 – 433.
114. Мисията на В. П. Потьомкин на Балканите, април-май 1939 г. – *Пловдивски исторически форум*, 2019, № 1, 59 – 66.
115. Предисловие. – В: К о з о д о й, В. И. Белый реванш в стране алых роз. Александр Гучков и государственный переворот 9 июня 1923 года в Болгарии. *Научные редакторы Алексей Осипов и Людмил Спасов.* Новосибирск, СГУГиТ, 2019, 8 – 13.
116. САЩ и определяне на българо-югославската граница на Парижката мирна конференция 1919 г. – В: *Съдбата на българите в Западните покрайнини 100 години след Ньой. VI Конференция „Западните покрайнини“.* Сборник от материали и документи. Т. II. С., 2019, 70 – 77.
117. Рецензия – *Пловдивски исторически форум*, 2019, № 1, с. 79.
- Рец. за: Драгомир Йорданов. Границите на България 1870 – 1886 г. Историческо формиране и развитие. В. Търново, Фабер, 2018, 718 с.

2020

118. *300 неща, които трябва да знаем за Историята на България.* С., Световна Библиотека, 2020, 255 с.
Съавт. Пламен Павлов.

119. Несбъднатата мечта на Георги Къосеиванов за „модерна свобода“ и „творческо“ управление. – *Годишник на Великотърновския университет, Исторически факултет*, 36, 2020, 467 – 482.
- 2021**
120. *Алманах По следите на България*. С., Буктрейдинг АК ЕООД, 2021, 302 с. Съавт. Пламен Павлов.
121. *България във фотографии и гравюри от Възраждането до новото хилядолетие*. С., Световна Библиотека, 2021. 239 с.
122. *Македония. Историческата истина*. С., Световна Библиотека, 2021, 223 с. Съавт. Пламен Павлов.
- 2022**
123. Асиметричното приятелство. България и съюзниците ѝ по време на Първата световна война. – В: *Ползата от историята. От античността до наши дни*. Т. II. Пловдив, 2022, 243 – 287.
124. САЩ и българският териториален въпрос на Парижката мирна конференция. – *Известия на Института за Исторически Изследвания*, 38 (Изучаването на световната история и българската историческа наука), 2022, 382 – 394.
125. 1913 година – България ограбена и самотна. – В: *Свиленград – 110 години свобода. Дълго чаканата свобода*. Свиленград, 2022, 143 – 167.
126. 1914 година – никой не иска мир на всяка цена. – В: *Историкии*. Т. 16. Юбилеен сборник, посветен на 75-годишнината на проф. д.и.н. Радослав Мишев, 2022, 258 – 278.
- 2023**
127. *Георги Къосеиванов. Прокуденият премиер*. В. Търново, Фабер, 2023, 446 с.
128. България и Антантата 1914 – 1915 г. – вместо преговори, сондажи с много „ако“. – В: *Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Борис Борисов*. В. Търново, 2023.
129. Дипломатическите мисии на Георги Къосеиванов в Анкара и Берлин през 1939 г. – В: *Сборник с доклади. В спиралата на времето: пространства, хора, идеи, събития. Национална научна конференция, посветена на 75-годишнината от основаването на Историческия музей в Пловдив и на юбилейната годишнина на доц. д-р Василка Танкова*. Пловдив, 2023, 228 – 242.
- 2024**
130. *България в Първата световна война 1914 – 1918 г.* Илюстрирана история. С., 2024, 672 с. Съавт. Александър Вълков.
131. Стефан Стамболов – героят на две епохи. – *Будител*, 2024, № 1, 7 – 27.
- 2) СЪСТАВИТЕЛ**
132. *Христоматия по история на България през епохата на социализма 1944 – 1971 г.* В. Търново, 1981. 528 с. Състав.: П. Горанов, Д. Саздов, Ив. Стоянов.
133. *Екзарх Стефан I Български. Документален сборник*. Смолян, Отворено общество, 2003, 383 с. Състав.: Л. Любенова, Р. Пенджекова, П. Карамфилова.
- 3) УЧЕБНИЦИ И УЧЕБНИ ПОМАГАЛА**
134. *Проблеми на стопанската история на България – учебник за УННС*. С., УИ Стопанство, 1996, 194 с. Съавт.: Д. Саздов, И. Петкова, Ив. Стоянов, В. Кацаркова, М. Никова, М. Димитров.
135. *История на България. Учебник за кандидат-студенти и зрелостници*. В. Търново, Gaberoff, 2000, 327 с. Съавт.: В. Гюзелев, Пл. Павлов, Д. Саздов, Ив. Тютюнджиев, Ив. Лазаров, М. Палангурски.

136. *Проблеми на новата българска история. Ч. 1. Българско възраждане*. Пловдив, Пловдивско унив. изд., 2001, 100 с.
137. *Българска история. Ч. 2. Кратък справочник*. С., Светлоструй, 2002, 63 с.
Съавт. Пламен Павлов.
138. *Българска история. Ч. 3. Кратък справочник*. С., Светлоструй, 2002, 86 с.
139. *История на националното и световното стопанство*. С., УИ Стопанство, 2002, 511 с.
Съавт.: Д. Саздов, А. Пантев, В. Кацаркова и др.
140. *Проблеми на новата българска история. Ч. 3. България 1919 – 1944 г.* Пловдив, Пловдивско Унив. изд., 2003, 220 с.
141. *История на България 681 – 1944. Т. 2*. С., Изд. СОФИ-Р, 2003, 877 с.
Съавт.: Д. Саздов и Р. Попов.
142. *Кратка история на България*. Кърджали, 2005, 272 с.
Съавт. Пламен Павлов.
143. *История на България за кандидат-студенти и зрелостници*. 3 прераб. и доп. изд. С., Изд. Стандарт, 2018, 398 с.
Съавт. М. Каймакамова, Пл. Митев и Л. Огнянов.
144. *История на България за кандидат-студенти и зрелостници. Разширени планове и тестове*. С., Изд. Стандарт, 2018.
Съавт. М. Каймакамова, Пл. Митев и Л. Огнянов.
145. *История и цивилизации. 10 клас*. Ст. Загора, ИК „Домино“, 2019, 311 с.
Съавт. Петко Ст. Петков, Тодор Мишев, Владимир Ангелов, Катя Бенчева.
- 4) НАУЧНОПОПУЛЯРНИ СТАТИИ И МАТЕРИАЛИ**
146. Rus Istihbaratina Yardim. – *Yeni Işık (Нова светлина)*, № 93, 6 август 1977.
147. Българският народ в Освободителната война. – *БТА по света*, год. XIV, № 6, 4 февруари 1978.
148. Участието на търновеца Никола Кабакчиев в Освободителната война. – Велико Търново, февруари 1978.
149. Българи разузнавачи в Освободителната война. – *БТА по света*, год. XIV, № 10, 3 март 1978.
150. За разузнавателната дейност на българите в Освободителната война. – *Наука и труд*, № 3 – 4, 8 март 1978.
151. По ръба на ножа. Соболевата акция – мирна инициатива или път към прибалтизация на Балканите. – *Дебати*, год. I, № 5, 25 септември 1990.
152. Как се реже балканска торта. Англия, САЩ и СССР за сферите на влияние на Балканите. – *Дебати*, год. I, № 11, 6 ноември 1990; № 12, 13 ноември 1990.
153. [Двадесет и седми] 27 ноември 1919 г. – *Български глас*, год. I, № 33, 28 ноември 1990.
154. Сензационно! Стойчо Мошанов проговаря. Мисията в Анкара и Кайро. – *Политика*, № 23, 30 ноември – 7 декември 1990; № 24, 7 – 14 декември 1990; № 25, 15 – 22 декември 1990; № 26, 21 – 28 декември 1990; № 1, 11 – 18 януари 1991; № 2, 25 – 31 януари 1991.
155. Черноморският пакт. Седем години натиск. Българската дипломация между интересите на съседите, фашистките държави, западните демокрации и Съветския съюз. – *Дебати*, год. II, № 20, 5 февруари 1991.
156. Стойчо Мошанов е невинен. Писмата на Стойчо Мошанов. – *Дебати*, год. II, № 24, 5 март 1991.
157. Трите мита за историята и демокрацията като един блян. За Черноморската зона, новите конфликти, старите международни отношения и как всичко това се оглежда в историята. – *Новини*, год. XL, № 105 (11811), 31 май – 1 юни 1991.
158. Външната ни сигурност не може да се решава по площадите. – *Дума*, № 192, 31 юли 1991.

159. Руската емиграция бе облекчение, а не бремене за България. – *АБВ*, год. XIII, № 30 (654), 24 септември 1991.
160. Да бъдем готови за острите завои на историята. – *Новини*, год. XL, № 198 (11904), 11 октомври 1991.
161. Doç. Spasov: Eğitim en iyi yatırımdır. – *Zaman*, № 48 (621), 29 Kasım – 5 Aralık 2004, s. 5.
162. Борис Трети установил дирижирана демокрация. Девети септември 1944 г. е преврат с цветя и манифестация. – *24 часа*, № 274 (6141), 4 октомври 2008, с. 17.
163. България няма щит за кадрните. – *Нов живот*, 17 април 2009, с. 4.
164. Военното ни разузнаване е отпреди да имаме армия. – *24 часа*, № 128 (6355), 13 май 2009, с. 24.
165. Последният преврат след Освобождението го направи Костов. – *24 часа*, № 142 (6369), 27 май 2009, с. 23.
166. Школа за учители – 50 години академично обучение в Източните Родопи. – *Аз – Буки*, № 23(958), 10 – 16 юни 2010, с. 6.
167. Изненадата е голяма, трябва да се проучат документите. Интервю. – *168 часа*, № 9, 28 февруари – 6 март 2014.
168. Такава политическа помиярщина досега не е имало. Интервю. – *Дума*, № 123 (8222), 1 юли 2019.

Приемат се за отпечатване: студии до 120 000 знака; статии до 60 000 знака; съобщения до 18 000 знака; рецензии и отзиви до 12 000 знака.

Материалите могат да бъдат на български, английски или руски език.

I. ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПОДГОТОВКАТА НА ТЕКСТА

1. Материалите се предават в електронен вариант като Word documents с шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разредка (Line spacing) 1,5.
2. Заглавието се изписва на езика на статията, с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора (авторите) без съкращения, с начални главни и последващи малки букви, с размер 14 pt, **Bold, Italic**.
3. През един празен ред се изписва заглавието на статията на английски език, с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора/авторите без съкращения, транслитерирано/ни на латиница, с начални главни и последващи малки букви, с размер 14 pt, **Bold, Italic**.
4. През един празен ред се разполага анотацията на английски език (**Abstract:**) (до 1000 знака с интервалите), с размер и стил на шрифта 12 pt, **Italic**.
5. На следващия ред се изписват ключовите думи (**Keywords:**) (до 10 на брой), на английски език, с размер и стил на шрифта 12 pt, **Italic**.
6. През един празен ред следва основният текст на материала с подравняване Justify. Допуска се употреба на шрифт **Bold** само за евентуални подзаглавия. **Italic** се използва за заглавия на книги/монографии, списания, сборници и издания на извори. При цитиране се използва **Italic** само в случаите, когато чуждият текст не е ограден с кавички.
7. Цитираните изследвания се посочват в текста, поставени в обикновени скоби, като се изписват: фамилията на автора, годината на издаването и съответната/ите страница/и. Например: (Иванов 2012: 35 – 36); (Иванов, Петров 2015: 5 – 6) – при двама; (Иванов и др. 2010:

33; Ivanov et al. 1999: 45) – при повече автори; (Петров 2006а: 8 – 11) – при повече от една публикация за една и съща година на един автор.

При посочване на образи или други илюстративни материали: (Иванов 2012: 16, обр. 3; Petrov 1997: 45, fig. 2).

При посочване на каталожни номера или таблици: (Иванов 2012: 16, № 3 или табл. 3).

8. При необходимост от пояснителни или други бележки, те се маркират в текста с арабски цифри¹ и се поставят под линия: (Footnotes) с шрифт Times New Roman, размер 10 pt, без разредка (Line spacing „single“). Цифровите препратки към бележките под линия се поставят след кавичките и преди пунктуационните знаци. Пр. „цитат“¹, ¹, ¹. При необходимост от цитиране в пояснителните бележки се следват същите правила, както в основния текст.
9. Използваните източници се посочват единствено в бележки под линия.
При цитиране на архивни документи: ЦДА – София, ф. 108К, оп. 2, а.е. 2560, л. 2.
При цитиране на вестник: В. *Работническо дело*, бр. 109, 15 май 1947 г., 3.
При цитиране на извори, имената на античните автори и произведенията се посочват съгласно *Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon* (LSJ) и *Oxford Latin Dictionary* (OLD) по следния начин: Hdt. 2.4; Cic. Div. 1.13.23.
При цитиране на корпусни издания: ГИБИ II: 71 – 72.
9. Препратките в текста към илюстративния материал се поставят в скоби: (**обр. 1**). За материали на английски език: (**fig. 1**), шрифт **Bold**. В отделен файл се представя списък на образите с кратка текстова информация за съответното изображение.
10. **Благодарности (Acknowledgments)** (при наличието на такива) се поставят след края на основния текст.
11. След основния текст се прилага **Използвана литература (References)**.
12. При употреба на специфични съкращения в научния апарат се прилага и **Списък на съкращенията (Abbreviations)**.

Примери:

ГИБИ IV: *Гръцки извори за българската история*. Том IV. София: БАН, 1961.

ЦДА: Централен държавен архив.

BHR: Bulgarian Historical Review, Sofia.

13. **Резюме** на български език (със заглавие и автор, до 3000 знака с интервалите) и **Ключови думи** на български език се поставят след Използвана литература (References) и Списък на съкращенията (Abbreviations) само при статии на чужд език!
14. В самия край авторите добавят кратки данни за себе си: звание, научна степен, име и фамилия, ORCID iD, месторабота и e-mail.
15. Илюстрациите се представят в отделен електронен файл (.tiff, .jpg, .png) в резолюция не по-малка от 300 dpi.

II. ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЛЕНИЕ НА ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

В Използвана литература (References) се представят по азбучен ред, първо, изданията на кирилица, а след това изданията на латиница или други. Всички издания, които не са на латиница, се изписват и с транслитерация на латиница, в квадратни скоби [...], непосредствено след оригиналното заглавие. Посочват се само научни изследвания, включително достъпни в Интернет. (Архивни източници, вестници и интернет източници се цитират само в бележките под линия. Същото се отнася и за писмени извори, които се посочват само по името на автора или на документа, а не с библиографско описание на съвременното им издание.)

1. СБИРКИ И ПРЕВОДИ НА ИЗВОРИ

Гюзелев 2000: В. Гюзелев. *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*. Том I. София: Главно управление на архивите, 2000. [V. Gyuzelev. *Izvori za srednovekovnata istoria na Bulgaria (VII – XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi*. Tom I. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite, 2000.]

Ксенофонт 2016: Ксенофонт. *Атинската държавна уредба. Лакедемонската държавна уредба*. Превод от старогръцки Мирена Славова. София: Изток – Запад, 2016. [Ksenofont. *Atinskata darzhavna uredba. Lakedemonskata darzhavna uredba*. Prevod ot starogratski Mirena Slavova. Sofia: Iztok – Zapad, 2016.]

2. КНИГИ/МОНОГРАФИИ

Божилов, Гюзелев 2004: Ив. Божилов, В. Гюзелев. *История на Добруджа*. Том 2. Средновековие. Велико Търново: Фабер, 2004. [Iv. Bozhilov, V. Gyuzelev. *Istoria na Dobrudzha*. Tom 2. Srednovekovie. Veliko Tarnovo: Faber, 2004.]

Спасов 2008: Л. Спасов. *България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения)*. Велико Търново: Фабер, 2008. [L. Spasov. *Bulgaria i SSSR 1917 – 1944 g. (Politiko-diplomaticheski otnoshenia)*. Veliko Tarnovo: Faber, 2008.]

3. ПУБЛИКАЦИИ В НАУЧНИ СБОРНИЦИ

Марков 1977: Г. Марков. Деветнадесетомайският режим между Франция и Германия. – В: *Доклади и съобщения от Първата национална конференция на младите историци*. София, 1977, 316 – 324. [G. Markov. Devetnadesetomayskiyat rezhim mezhdu Frantsia i Germania. – V: *Dokladi i saobshtenia ot Parvata natsionalna konferentsia na mladite istoritsi*. Sofia, 1977, 316 – 324.]

4. ПУБЛИКАЦИИ В ПЕРИОДИЧНИ НАУЧНИ ИЗДАНИЯ

Марков 2002: Г. Марков. Балканското решение на Източния въпрос 1911–1913 г. – *Македонски преглед*, XXV, 2002, 4, 7 – 28. [G. Markov. Balkanskoto reshenie na Iztochnia vapros 1911–1913 g. – *Makedonski pregled*, XXV, 2002, 4, 7 – 28.]

Mitrev 2008: G. Mitrev. On Skotoussa and „Scotusaei liberi“ from the Valley of the Struma/Strymon River (SW Bulgaria). – *Arhaeologia Bulgarica*, XII, 2008, 2, 47 – 58.

5. ЕЛЕКТРОННИ ИЗДАНИЯ НА НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ В ИНТЕРНЕТ

Carey 2006: B. Carey. Warfare in the Medieval World (2006).
<http://web.archive.org/web/20110805095555/http://www.deremilitari.org/resources/articles/carey.htm> (достъпен на 20.11.2016).

Accepted for publication are studies up to 120,000 characters; articles up to 60,000 characters; messages up to 18,000 characters; reviews and feedback up to 12,000 characters.

The materials submitted should be in Bulgarian, English or Russian.

I. REQUIREMENTS FOR THE TEXT PREPARATION:

1. The materials should be submitted in electronic version as **Word** documents with font **Times New Roman**, size **12 pt**, line spacing **1.5**.
2. The title is written in the language of the article, in capital letters, centered, without abbreviations, in size 14 pt, **Bold**. The next line contains the name and surname of the author(s) without abbreviations, with initial capital letters and subsequent lowercase letters, size 14 pt, **Bold**, *Italic*.
3. The title of the article in English is written in one blank line, in capital letters, centered, without abbreviations, size 14 pt, **Bold**. The next line contains the name and surname of the author(s) without abbreviations, transliterated in Latin, with initial capitals and subsequent lowercase letters, size 14 pt, **Bold**, *Italic*.
4. The abstract in English (**Abstract:**) (up to 1000 characters with spaces) is located in one empty line, with font size and style 12 pt, *Italic*.
5. On the next line, write the keywords (**Keywords:**) (up to 10 in number), in English, with font size and style 12 pt, *Italic*.
6. A single blank line follows the main text of the material with Justify alignment. The use of **Bold** font is allowed only for possible subtitles. *Italic* is used for titles of books/monographs, journals, collections and editions of sources. When quoting, *Italic* is used only in cases where the foreign text is not surrounded by quotation marks.
7. Cited studies are indicated in the text, placed in simple brackets, as follows: the surname of the author, the year of publication and the relevant page(s). For example: (Ivanov 2012: 35 – 36); (Ivanov, Petrov 2015: 5 – 6) – for two; (Ivanov et al. 2010: 33; Ivanov et al. 1999: 45) – by several

authors; (Petrov 2006a: 8 – 11) – for more than one publication in the same year by one author.

When referring to images or other illustrative materials: (Ivanov 2012: 16, fig. 3; Petrov 1997: 45, fig. 2).

When specifying catalog numbers or tables: (Ivanov 2012: 16, no. 3 or table 3).

8. If explanatory or other notes are necessary, they are placed under a line: (Footnotes) in Times New Roman font, size 10 pt, without spacing (Line spacing “single”). Numerical references to footnotes are placed after the quotation marks and before the punctuation marks. E.g. “citation”¹, ¹, ¹. If citation is necessary in the explanatory notes, the same rules are followed as in the main text.
9. The sources used are indicated only in footnotes. When citing archival documents: ЦДА – София, ф. 108К, оп. 2, а.е. 2560, л. 2.
When citing a newspaper: Newsp. *Работническо дело*, бр. 109, 15 май 1947 г., 3.
When citing primary sources, the names of ancient authors and works are indicated according to *Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon* (LSJ) and *Oxford Latin Dictionary* (OLD) as follows: Hdt. 2.4; Cic. Div. 1.13.23.
When citing corpus publications: ГИБИ II: 71 – 72.
9. References in the text to illustrative material are placed in parentheses: (**обр. 1**). For materials in English: (**fig. 1**), font **Bold**. A list of illustrations is presented in a separate file with brief text information about the corresponding illustration.
10. **Acknowledgments** (if any) are placed after the end of the main text.
11. After the main text is applied **References**.
12. When using specific abbreviations in the scientific apparatus, it is also applied **Abbreviations**.

Examples:

ГИБИ IV: *Гръцки извори за българската история*. Том IV. София: БАН, 1961.

ЦДА: Централен държавен архив.

BHR: Bulgarian Historical Review, Sofia.

13. **Summary** in Bulgarian (with title and author, up to 3000 characters with spaces) and **Keywords** in Bulgarian are placed after the References and the

Abbreviations only for articles in a foreign (non Bulgarian) language!

14. At the very end, the authors add brief information about themselves: title, scientific degree, first and last name, ORCID, place of work and e-mail.
15. Illustrations are submitted in a separate electronic file (.tiff, .jpg, .png) in a resolution of no less than 300 dpi.

II. REQUIREMENTS FOR THE REFERENCES

In the References are presented in alphabetical order, first, the Cyrillic editions, then the Latin or other editions. All non-Latin editions are also written in Latin transliteration, in square brackets [...], immediately after the original title. Only scientific studies, including those available on the Internet, are cited. (Archival sources, newspapers, and Internet sources are cited only in footnotes. The same applies to written primary sources, which are cited only by the name of the author or the document, and not with a bibliographic description of their contemporary edition.)

1. COLLECTIONS AND TRANSLATIONS OF PRIMARY SOURCES

Гюзелев 2000: В. Гюзелев. *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*. Том I. София: Главно управление на архивите, 2000. [V. Gyuzelev. *Izvori za srednovekovnata istoria na Bulgaria (VII – XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi*. Том I. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite, 2000.]

Ксенофонт 2016: Ксенофонт. *Атинската държавна уредба. Лакедемонската държавна уредба*. Превод от старогръцки Мирена Славова. София: Изток – Запад, 2016. [Ksenofont. *Atinskata darzhavna uredba. Lakedemonската darzhavna uredba*. Prevod ot starogratski Mirena Slavova. Sofia: Iztok – Zapad, 2016.]

2. BOOKS/MONOGRAPHS

Божилов, Гюзелев 2004: Ив. Божилов, В. Гюзелев. *История на Добруджа*. Том 2. Средновековие. Велико Търново: Фабер, 2004. [Iv. Bozhilov, V. Gyuzelev. *Istoria na Dobrudzha*. Том 2. Srednovekovie. Veliko Tarnovo: Faber, 2004.]

Спасов 2008: Л. Спасов. *България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения)*. Велико Търново: Фабер, 2008.

[L. Spasov. *Bulgaria i SSSR 1917 – 1944 g. (Politiko-diplomaticheski otnoshenia)*. Veliko Tarnovo: Faber, 2008.]

3. PUBLICATIONS IN VOLUMES WITH ARTICLES

Марков 1977: Г. Марков. Деветнадесетомайският режим между Франция и Германия. – В: *Доклади и съобщения от Първата национална конференция на младите историци*. София, 1977, 316 – 324. [G. Markov. *Devetnadesetomayskiyat rezhim mezhdu Frantsia i Germania*. – V: *Dokladi i saobshtenia ot Parvata natsionalna konferentsia na mladite istoritsi*. Sofia, 1977, 316 – 324.]

4. PUBLICATIONS IN SCIENTIFIC PERIODICALS

Марков 2002: Г. Марков. Балканското решение на Източния въпрос 1911–1913 г. – *Македонски преглед*, XXV, 2002, 4, 7 – 28. [G. Markov. *Balkanskoto reshenie na Iztochnia vapros 1911 – 1913 g. – Makedonski pregled*, XXV, 2002, 4, 7 – 28.]

Mitrev 2008: G. Mitrev. On Skoutoussa and „Scotusaei liberi“ from the Valley of the Struma/Strymon River (SW Bulgaria). – *Arhaeologia Bulgarica*, XII, 2008, 2, 47 – 58.

5. ELECTRONIC EDITIONS OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS ON THE INTERNET

Carey 2006: B. Carey. Warfare in the Medieval World (2006).

<http://web.archive.org/web/20110805095555/http://www.deremilitari.org/resources/articles/carey.htm> (available on 20.11.2016).

Списание
ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година VIII (2024), книжка 2

Коректор: Валентина Атанасова

Предпечатна подготовка: Георги Ташков

Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

ISSN 2535-0935 (*Print*)

ISSN 2535-0951 (*Online*)

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година VIII • 2024 • книжка 2

ISSN 2535-0935